

A Formal and Structural Examination of the Chains of Transmission in the Manuscripts of the Works Attributed to Sulaym b. Qays

Kazem Ostadi¹

1. Corresponding Author, Master's degree in Quran and Hadith Sciences, University of Quran and Hadith, Qom, Iran. Email: kazemostadi@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

7 September 2025

Received in revised form:

7 November 2025

Accepted:

4 December 2025

Available online:

1 January 2026

Keywords:

Chains of transmission of the Book of Sulaym; Sulaym ibn Qays al-Hilali; Sulaym manuscripts; Ma'mar b. Rāshid; 'Umar b. Udhayna.

ABSTRACT

Concise Abstract: This study aims to conduct a formal (structural) examination of the chains of transmission (isnāds) found in the manuscript copies of the books attributed to Sulaym ibn Qays al-Hilali. The historical identity of the book and the personality of its alleged author have long been subjects of scholarly dispute. Evaluating its chains of transmission constitutes an essential dimension in determining textual authenticity. The primary objective is to document and analyze these chains in terms of their phrasing, transmitters, typology, statistical frequency, and chronological precedence and succession.

Method: This research adopts a descriptive-analytical approach. The research corpus consists of 49 identified physical manuscript copies of the works attributed to Sulaym. Data were collected through direct examination or photographic inspection of these manuscripts and through extraction of both the initial book-level isnāds and the internal chains prefacing individual reports. Data analysis was conducted qualitatively, focusing on classifying manuscript models, comparing the formal structure of isnāds, and tracing their historical development.

Findings: The manuscript copies were classified into eight distinct models. Two principal chains of transmission were identified:

- The chain of **Hasan b. Abī Ya'qūb al-Dīnawarī**

- The chain of **Muḥammad b. Ṣubayḥ b. Rajā'**

Both transmit the text through **Ma'mar b. Rāshid**, from Abān b. Abī 'Ayyāsh, and ultimately from Sulaym.

In contrast, another chain attributed to Al-Tusi transmits through 'Umar b. Udhayna. This chain appears only in a limited number of later manuscripts (from the 11th century AH onward). The earliest extant manuscript containing a chain of transmission (excluding modern scribal reproductions) dates to 918 AH and contains the Hasan al-Dīnawarī chain.

Conclusion: The findings indicate that the overwhelming majority of manuscript copies attributed to Sulaym revolve around two principal chains (al-Dīnawarī and Ibn Subayḥ), both converging upon Ma'mar b. Rāshid. The chains attributed to al-Tūsī appear to be later interpolations. These results underscore the importance of codicological and formal isnād analysis in evaluating the authenticity of controversial ḥadīth texts and highlight the necessity of applying similar methodologies to other works.

Cite this article: Ostadi, K. (2025). A Formal and Structural Examination of the Chains of Transmission in the Manuscripts of the Works Attributed to Sulaym b. Qays. *Comparative Hadith Sciences*, 12 (23), 195-234.

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

The book attributed to Sulaym ibn Qays al-Hilali is among the earliest yet most contested texts in the Shi'i ḥadīth heritage. Disputes concern both the historical identity of Sulaym himself and the authenticity of the book's attribution to him.

A ḥadīth work may be evaluated through multiple lenses: authorship verification, attribution analysis, isnād criticism, examination of textual corruption, and content analysis. Early sources transmit only a limited number of reports from Sulaym, whereas extant versions of the book contain numerous lengthy traditions. Despite scattered prior studies, a comprehensive and systematic analysis of all extant manuscript copies—particularly focusing on the formal structure of their chains—remained a significant research gap.

This study addresses that gap by concentrating on the structural analysis of the isnāds and by relying on manuscript documentation to present a clear typology, historical trajectory, and structural condition of the chains of transmission.

Methodology

This research was conducted using a library-based descriptive–analytical approach. The corpus comprises all identified manuscript copies of the works attributed to Sulaym, totaling 49 physical manuscripts (equivalent to 64 “manuscript models,” accounting for composite copies containing two models).

A census sampling method was employed. The author reports direct or photographic examination of the majority of these manuscripts.

The procedure consisted of:

Recording bibliographic data (location, shelfmark, date of copying).

1. Classifying manuscripts into structural models based on arrangement and number of ḥadīths.

2. Extracting initial book-level isnāds and internal chains.

3. Conducting qualitative comparative analysis focusing on structural similarities, transmitter diversity, and historical emergence of each chain type.

Findings

1. Manuscript Models

The 49 manuscripts were classified into eight distinct models grouped into three main categories (A, B, C) and two subsidiary categories (unknown and composite). The models differ substantially in:

- Number of reports (ranging approximately from 7 to 99),
- Structure,
- Arrangement.

2. Classification of Chains of Transmission

The chains fall into two principal categories:

A. Principal (Majority) Chains

These appear in most manuscripts containing isnāds and are of two types:

1. The Chain of Ḥasan al-Dīnawarī

Opening formula: “Ḥaddathanā al-Ḥasan b. Abī Ya‘qūb al-Dīnawarī... from Abān b. Abī ‘Ayyāsh.”

In the earliest manuscript (Mar‘ashī Library, 918 AH), this chain is repeated at the beginning of each ḥadīth. In later copies, it sometimes appears as a general book-level chain.

2. The Chain of Muḥammad b. Ṣubayḥ

Opening formula:

“Ḥaddathanī Abū Ṭālib Muḥammad b. Ṣubayḥ b. Rajā’ ... from Abū ‘Urwa Ma‘mar b. Rāshid al-Baṣrī, who said: Abān summoned me...”

This chain appears in 23 manuscripts—the largest number—and often coexists with internal Dīnawarī chains.

Crucial Observation:

Both chains ultimately converge upon **Ma‘mar b. Rāshid**, who transmits from Abān b. Abī ‘Ayyāsh and then from Sulaym.

B. Later (Minority) Chains

These appear only in a limited number of later manuscripts (from the 11th century AH onward):

Chain Attributed to al-Ṭūsī

This appears in two forms:

A direct chain reaching al-Ṭūsī (first appearing in a manuscript dated 1081 AH), transmitting through figures such as Ḥammād b. ‘Īsā or ‘Umar b. Udhayna.

A mediated chain including transmitters linking to al-Ṭūsī (sometimes through the *al-Mazār* of Ibn al-Mashhadī).

These chains are primarily found in “Group A” manuscripts (48-ḥadīth model with specific arrangement), the earliest example dating to the period of Muhammad Baqir al-Majlisi.

3. Additional Internal Chains

Some manuscripts include variant internal chains at the beginning of specific ḥadīths, relying on transmitters such as ‘Iṣma b. Abī ‘Iṣma or al-Mundhir al-Ṣan‘ānī.

4. Historical Development

- The earliest extant manuscript containing an isnād dates to 918 AH and includes the Dīnawarī chain.
- A claimed manuscript dated 609 AH is not extant, and manuscripts associated with its model are without isnād.
- The most recent chains are those attributed to al-Ṭūsī, emerging from the late 11th century AH onward.

Discussion and Conclusion

The core structural element common to the overwhelming majority of manuscript copies attributed to Sulaym is **Ma‘mar b. Rāshid** as transmitter from Abān b. Abī ‘Ayyāsh. In contrast, the chains attributed to al-Ṭūsī—which replace or parallel Ma‘mar with ‘Umar b. Udhayna—represent a later phenomenon in the transmission history of the text. These appear only in a limited number of later-period manuscripts (from the era of al-Majlisī onward). This suggests possible later scholarly efforts to strengthen the book’s authority or harmonize it with recognized transmission routes in rijāl literature.

This study demonstrates the foundational importance of: codicology (manuscript studies), formal isnād analysis, and in textual criticism—particularly regarding controversial ḥadīth works. Without accounting for manuscript diversity and historical evolution of transmission chains, any judgment concerning authenticity or attribution remains incomplete. And for its limitations, some manuscripts were not directly accessible and Additional unidentified copies may exist in other libraries.

Implications and Future Research

This study indicates that final judgment regarding the Book of Sulaym cannot rely on a single manuscript or model (e.g., later copies containing the

Ṭūsī chain). Comprehensive evaluation must consider the earliest documentary layers and all extant models.

The methodological framework employed here can serve as a model for similar investigations of other early ḥadīth works.

Future research is recommended to:

Complete manuscript surveys,

Conduct comparative content analysis across manuscript models,

Further clarify the textual identity of this important yet disputed work.

گزارش و بررسی شکلی اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به

سلیم بن قیس

کاظم استادی^۱

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران. رایانامه: kazemostadi@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۶ شهریور ۱۴۰۴ تاریخ بازنگری: ۱۶ آبان ۱۴۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۵ آذر ۱۴۰۴ تاریخ انتشار: ۱۴ دی ۱۴۰۴ کلیدواژه‌ها: اسناد کتاب سلیم، سلیم بن قیس، نسخه‌های خطی سلیم، معمر بن راشد، عمر بن اذینه.	هدف: این پژوهش با هدف بررسی شکلی اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس الهلالی انجام شده است. از دیرباز، هویت تاریخی این کتاب و شخصیت مؤلف آن مورد مناقشه بوده و ارزیابی اسناد آن به عنوان یکی از جنبه‌های تعیین اصالت، ضروری به نظر می‌رسد. هدف اصلی، گزارش و تحلیل این اسناد از نظر عبارات، راویان، انواع، تعداد آماری و تقدم و تأخر تاریخی است. روش: این مطالعه از نوع توصیفی-تحلیلی است و جامعه پژوهش را ۴۹ نسخه خطی فیزیکی شناسایی شده از کتاب‌های منسوب به سلیم تشکیل می‌دهد. داده‌ها از طریق بررسی مستقیم یا عکس این نسخه‌ها و استخراج اسناد ابتدایی و داخلی احادیث گردآوری شد. تحلیل داده‌ها به روش کیفی و با تمرکز بر دسته‌بندی مدل‌های مختلف نسخ، مقایسه شکلی اسناد و ردیابی سیر تاریخی آنها انجام گرفته است. یافته‌ها: بررسی‌ها نشان داد نسخه‌های خطی در هشت مدل مختلف دسته‌بندی می‌شوند. دو سند اصلی شناسایی شد: سند «حسن بن ابی یعقوب الدینوری» و سند «محمد بن صبیح بن رجا» که هر دو به نقل از «معمر بن راشد» از ابان بن ابی عیاش و سپس سلیم هستند. در مقابل، سند دیگری منسوب به شیخ طوسی وجود دارد که به نقل از «عمر بن اذینه» است و تنها در تعدادی از نسخه‌های متأخر (از قرن یازدهم قمری به بعد) یافت می‌شود. قدیمی‌ترین نسخه دارای سند (غیرنونیس) مربوط به ۹۱۸ قمری و دارای سند حسن دینوری است. نتیجه‌گیری: یافته‌ها حاکی از آن است که عمده نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، بر محور دو سند اصلی (دینوری و صبیح) و راوی مشترک «معمر بن راشد» استوارند. اسناد منسوب به شیخ طوسی، پدیده‌ای متأخر و الحاقی به نظر می‌رسند. این نتایج بر اهمیت بررسی نسخه‌شناختی برای ارزیابی اصالت متون حدیثی مناقشه‌برانگیز تأکید می‌کند و لزوم انجام تحقیقات مشابه بر روی دیگر آثار را گوشزد می‌نماید.

استناد: استادی، کاظم (۱۴۰۴). گزارش و بررسی شکلی اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس. *علوم حدیث*

تطبیقی، ۱۲ (۲۳)، ۱۹۵-۲۳۴.

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمية.

مقدمه

پیش از این، یعنی در دوره‌های متقدم، شاید به علت کمبود امکانات پژوهشی، یا به دلایل عقیدتی و نیز شاید با سهل‌انگاری، دقت قابل توجه و عمیقی نسبت به آثار مکتوب اسلامی صورت نگرفته است؛ یعنی رویکرد «بررسی آثار مکتوب حدیثی»، محدود بوده است و به انواع حالات و جنبه‌های متعدد پیرامون یک اثر مکتوب، پرداخته نمی‌شده است؛ یعنی، بسیاری از عالمان، درصدد توجه به همه جنبه‌های قابل بررسی پیرامون یک اثر مکتوب نبوده‌اند.

هر اثر روایی و حدیثی را، حداقل از پنج جنبه می‌توان مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار داد: ۱. بررسی هویت تاریخی مؤلف و نویسنده؛ ۲. بررسی انتساب اثر به مؤلف؛ ۳. بررسی اسناد احادیث و روایات؛ ۴. بررسی تحریف و تصحیف آثار حدیثی؛ ۵. بررسی محتوای اثر.

با توجه به مطالبی که گذشت و از آنجایی که کتاب منسوب به سلیم‌بن قیس، یک کتاب حدیثی متقدم است؛ لازم است تمامی ابعادی که اشاره شد، پیرامون این کتاب مورد پژوهش و بررسی قرار گیرند. در نوشتار حاضر، قرار است به بررسی یکی از عناوینی که مطرح نمودیم، یعنی بررسی اسناد نسخه‌های خطی کتاب کنونی سلیم‌بن قیس، بپردازیم.

از دیرباز تا کنون مناقشاتی پیرامون هویت تاریخی و شخصیت سلیم و نیز صحت و اعتبار کتاب سلیم‌بن قیس در منابع شیعی مخصوصاً منابع متأخر وجود داشته است.^۱ روشن است که هر اثر روایی و حدیثی را می‌توان از جنبه‌های متعددی مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار داد؛ یکی از این جنبه‌ها بررسی اسناد احادیث یا اسناد کلی یک کتاب روایی است.

روایات منسوب به سلیم‌بن قیس دو گونه هستند؛ احادیث اندک و غالباً کوتاه موجود در برخی منابع نخستین (که پیرامون این مسأله بیشتر سخن خواهیم گفت) و نیز احادیث ۷۰ گانه و غالباً بلند کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم.

در تحقیق پیش‌رو، ضمن طرح مقدماتی، تنها به گزارش اسناد سلیم‌بن قیس و تجزیه و تحلیل اصالت شکلی اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم پرداخته می‌شود.

۱. به عنوان نمونه، نک: استادی، کاظم، اسرار آل محمد علیه السلام و سلیم‌بن قیس، بوستان کتاب، قم، ۱۳۹۹ش، فصل مناقشات پیرامون کتاب سلیم.

اهمیت نسخه‌شناسی و بررسی اسناد نسخه‌ها را می‌توان در ابعاد مختلف در نظر گرفت و تبیین نمود؛ ولی فعلاً در این بعد پر اهمیت‌تر است که، میان جملات استدلالی و غیر استدلالی، یک تفاوت آشکار وجود دارد؛ و آن اینکه جملات استدلالی نیاز به منشأ متنی و نسخه خطی ندارند؛ مگر آنکه بخواهیم جمله استدلالی را به شخصی منسوب کنیم. به این معنی که اگر جمله استدلالی به کار ببریم که در آن می‌گوید «خداوند حکیم است»؛ این گزاره، الزاماً نیاز به وجود یک متن پیشینی و اعتبار سنجی اصالت متن بر آن درستی ندارد؛ هر چند که انساب یک متن استدلالی به شخص یا دوره‌ای تاریخی، نیاز به متن و اثبات اصالت متن دارد.

اما از آن سو، برای اثبات انتساب جملات غیر استدلالی، یعنی اخبار تاریخی یا گزارشات گفتار و رفتار پیامبر ﷺ و امامان علیهم‌السلام و یا اصحاب و مشابه آن، نیازمند متن و ارجاع به متن هستیم؛ تا بتوانیم از آن جملات بهره درست ببریم. به عبارت دیگر، وقتی می‌توانیم بگوییم در تاریخ اسلام، مثلاً فلان واقعه رخ داده است که متنی نوشتاری یا اسنادی باستان‌شناسی و مشابه آن، برای صحت انتساب و اثبات این واقعه در اختیار داشته باشیم.

اگر این نظریه، مورد پذیرش باشد، توجه به اسناد تاریخی از جهت اصالت، اهمیت خاص و ویژه‌ای پیدا می‌کند؛ به عبارت دیگر، سند تاریخی وقتی قابل توجه است که اصالت تاریخی آن نیز به اثبات رسیده باشد. یکی از راه‌های مهم بررسی گزارشات غیر استدلالی انتسابی، وجود نسخه‌های خطی نزدیک به زمان اخبار و بررسی اصالت این نسخه‌های خطی است.

یک محقق متن‌پژوه، نمی‌تواند بدون پشتوانه استناد به متن نسخه‌های اصیل، ادعایی را پیرامون گفتار یا رفتار معصومین علیهم‌السلام ارائه دهد. بنابراین، روشن است که نسخه‌شناسی و بررسی اصالت نسخه‌ها، یکی از مهم‌ترین ارکان استفاده از کتب تاریخی، فضائی، مطالعی و مشابه آنهاست.

با توجه به این اهمیت که اجمالاً بیان شد، لازم است که تمامی کتاب‌ها، مخصوصاً کتاب‌های خاص (که مناقشه‌برانگیز نیز می‌باشند) حتماً مورد پژوهش نسخه‌شناسی و بررسی اسناد نسخه‌ها واقع شوند؛ بنابراین کتاب‌های سلیم، تخصصاً شامل این وضعیت هستند و نیاز است که عده‌ای پیرامون نسخ این کتابها، تحقیقات دقیق و گسترده‌ای انجام دهند.

از سوی دیگر، کتاب سلیم در سی سال گذشته، حدود ۳۰۰ هزار نسخه منتشر شده است. کتاب منسوب به سلیم از گذشته دور، مهم و نیز مناقشه‌انگیز بوده است؛ و جعلی بودن یا نبودن آن مورد ادعای اندیشمندان بوده است. یکی از گام‌هایی که می‌تواند بخشی از وضعیت اصالت این کتاب را روشن نماید؛ تعیین تکلیف اسناد ابتدایی و داخلی احادیث این کتاب است.

بیان مسأله

در هر موضوعی، مسائل و سؤالات مختلفی را از ابعاد و جنبه‌های متنوع می‌توان مطرح نمود. در موضوع کتاب‌های چاپی موجود و منسوب به سلیم، ابتدا می‌توان پرسید و بررسی نمود که آیا این کتاب، نسخه خطی دارد؟ چرا که مثلاً برخی از کتاب‌های چاپی موجود که به منسوب به قرون متقدم هستند، همانند: مؤتمر علماء بغداد، اساساً هیچ گونه نسخه خطی ندارند؛ و آثاری جدید هستند که به مؤلفان قدیمی منسوب می‌گردند.

اکنون سؤال پژوهش حاضر، یک مرحله جلوتر است و با توجه به وجود نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، می‌خواهد به پژوهش درباره یکی از اجزاء این نسخه‌ها بپردازد. این سؤالات عبارتند از:

۱. طریق و سند کلی ابتدایی نسخه و نیز اسناد داخلی تک تک احادیث نسخه‌های خطی مدل‌های مختلف کتاب‌های کنونی و در دسترس منسوب به سلیم، از نظر شکلی، چگونه می‌باشند؟
۲. اگر سندهای ابتدایی و داخلی نسخه‌های خطی موجود کتاب‌های منسوب به سلیم، مشابه و یکسان نیستند؛ تفاوت میان آنها چگونه است؟
۳. قدیمی‌ترین سند بر اساس تاریخ نسخه‌های خطی، بیشترین نوع اسناد موجود در نسخه‌ها و جدیدترین اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم کدام هستند؟

پیشینه تحقیق

طبق بررسی‌هایی که مفصلاً انجام شد؛ آنچه روشن به نظر می‌رسد، پیرامون «نسخه‌شناسی» و بررسی جامع و کامل و دقیق نسخه‌های خطی کنونی منسوب به سلیم، کسی کار مستقل و جامعی انجام نداده است. یعنی، آنچه از اطلاعات رجالی و فهرستی پیرامون سلیم در دست داریم، نشان از این بررسی‌ها نمی‌دهد؛ یا حداقل متن این بررسی‌ها اکنون موجود نیستند؛ و تنها اشاره‌های بسیار کوتاهی پیرامون سلیم و کتاب وی (یا کتاب‌های وی) در دست است؛ که این اشارات، نمی‌تواند مبنای درست و کاملی پیرامون اظهار نظر کنونی، برای محققین عصر حاضر باشد.

تاکنون جز یک تحقیق مستقل، تحقیقی منسجم و مستقلی پیرامون نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم صورت نگرفته است؛ و این تحقیق مستقل، منحصر می‌باشد به تحقیق جناب مستطاب آقای محمد باقر انصاری، محقق محترم کتاب سه جلدی سلیم؛ که نوع خاصی از نسخه‌شناسی کتاب

سلیم در تاریخ ۱۴۱۵ قمری ارائه شده است؛ و صرفاً تحقیقی جانبدارانه است و جنبه تأییدی و پشتیبانی کننده دارد؛ و در بخش کوتاهی (حدود ۱۷۰ صفحه) از جلد اول کتاب سه جلدی سلیم منتشر شده است (سلیم بن قیس، ۱۳۷۳: ۳۰۷-۴۷۰. نیز: سلیم بن قیس، ۱۴۱۶).

البته جدای از این، گزارشی از نسخه‌شناسی آقای انصاری و برخی نقدهای بر آن (قلیچ، ۱۳۹۰: ۴۳ — ۶۱) و نیز بررسی کوتاهی از اسناد کتاب سلیم بر اساس همان نسخه‌شناسی، در فصل دوم پایان نامه ارشد جناب آقای رسول قلیچ نیز آمده است (همان، ۴۲-۲۸).

بنابراین، با توجه به اختصار و نیز کمبودهای نسخه‌شناسی جناب آقای انصاری؛ و از سوی دیگر، در دسترس نبودن عده‌ای از نسخه‌های خطی در زمان تحقیق ایشان، لازم می‌نمود که دوباره تحقیق حتی‌الامکان جامع و کاملی، پیرامون نسخه‌های خطی سلیم و اسناد این نسخه‌ها، صورت پذیرد. البته تفاوت عمده پژوهش جدید پیشنهادی ما، بررسی اکثر نسخه‌های خطی سلیم که حدود ۴۹ نسخه خطی فیزیکی است، می‌باشد؛ که به صورت متمرکز و اختصاصی، پژوهش شکلی بر روی اسناد نسخه‌های خطی کار خواهد شد.

الف. نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم

پیش از بررسی اسناد نسخه‌ها، لازم است تعداد و نوع مدل نسخه‌های خطی منسوب به سلیم دانسته شوند. نسخه‌های خطی شناسائی شده سلیم بن قیس، ۴۹ نسخه فیزیکی هستند که ۱۵ نسخه از آنها، شامل دو مدل از کتاب‌های منسوب به سلیم می‌باشند.

۱. معرفی نسخه‌های خطی موجود از کتاب منسوب به سلیم

۱. آیت الله مرعشی (نسخه ۱)؛ کد: ۱۳۲۵۲/۱. تاریخ: دوشنبه ۲ رجب ۹۱۸ ق. مدل: گروه ب، مدل ۴.

۲. مجلس شورای (نسخه ۱)؛ کد: ۱۵۶۳۸. تاریخ: احتمالاً قرن ۱۱. مدل: گروه ج، مدل ۲و۱.

۳. حسینیّه شوشتری‌ها؛ کد: ۷۵۰/۲. تاریخ: ۱۰۴۸ ق یا شوال ۱۰۴۱ ق. مدل: گروه ج، مدل ۲و۱.

۴. آستان قدس رضوی (نسخه ۱)؛ کد: ۳۷۶۳۳. تاریخ: ربیع الاول ۱۰۵۹ ق. مدل: گروه ب، مدل ۳.

۵. آیه‌الله بروجردی (نسخه ۱)؛ کد: ۴۳۹. تاریخ: ذی القعدة ۱۰۶۶ق. مدل: گروه ج، مدل ۲و۱.
۶. آستان قدس رضوی (نسخه ۲)؛ کد: ۹۷۱۹/۶. تاریخ: شعبان ۱۰۸۰ق. مدل: گروه ج، مدل ۲و۱.
۷. آیت‌الله مرعشی (نسخه ۲)؛ کد: ۱۵۶۱۲. تاریخ: رمضان ۱۰۸۱ق. مدل: گروه الف، مدل ۷.
۸. دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی؛ کد: ۶۰۴/۱. تاریخ: رمضان ۱۰۸۲ق. مدل: گروه ب، مدل ۳.
۹. آیه‌الله الحکیم العامة (نسخه ۱)؛ کد: ۳۱۶/۶. تاریخ: محرم ۱۰۸۷ق. مدل: گروه الف، مدل ۷.
۱۰. آیت‌الله مرعشی (نسخه ۳)؛ کد بحار الانوار، ج ۸: ۱۸۶۷. تاریخ: ۱۰۹۱ق. مدل: گروه الف، شبه مدل.
۱۱. مرکز احیاء میراث (نسخه ۱)؛ کد: ۲۱۹۹/۳. تاریخ: ۱۹ ربیع الاول ۱۰۹۳ق. مدل: گروه ب، مدل ۴.
۱۲. آیت‌الله مرعشی (نسخه ۴)؛ کد: ۱۲۰۴۷. تاریخ: احتمالاً قرن ۱۱ق. مدل: گروه ب، مدل ۴.
۱۳. الامام الخوئی؛ کد: ۷۶/۲. تاریخ: قرن ۱۱ق. مدل: گروه ج، مدل ۲و۱.
۱۴. مجلس شورای (نسخه ۲)؛ کد: ۵۳۶۶/۳. تاریخ: احتمالاً قرن ۱۱ق. مدل: گروه ج، مدل ۲و۱.
۱۵. آستان قدس رضوی (نسخه ۳)؛ کد: ۲۲۸۶۳. تاریخ: ۱۱۰۴ق. مدل: گروه ب، مدل ۴.
۱۶. دانشکده حقوق دانشگاه تهران؛ کد: [۲۹ - د] - ۵۲۹۲۲. تاریخ: پیش از ربیع الاول ۱۱۰۷ق. مدل: گروه ج، مدل ۲و۱.
۱۷. کتابخانه دراویش شیخیه کرمان؛ کد: شماره ۴ در IRN-020-0270. تاریخ: احتمالاً ۱۱۰۹ق. مدل: گروه الف، مدل ۷.
۱۸. مدرسه امام عصر علیه السلام؛ کد: ۲۵۶/۵. تاریخ: ۲۷ محرم ۱۱۱۲ق. مدل: گروه ب، مدل ۳.
۱۹. آیت‌الله گلپایگانی؛ کد: ۵۰/۲ - ۵۹۸۰/۳۰. تاریخ: ۱۱۱۳ق. مدل: گروه ج، مدل ۲و۱.
۲۰. دانشگاه تهران (نسخه ۱)؛ کد: ۵۷۵/۶. تاریخ: ۱۱۶۰ق. مدل: گروه ب، مدل ۴.
۲۱. دانشگاه تهران (نسخه ۲)؛ کد: ۲۲۰۰. تاریخ: ۱۲۵۲ق. مدل: گروه ب، مدل ۳.

۲۲. مرکز احیاء میراث (نسخه ۲)؛ کد: ۱۱۶۶. تاریخ: جمادی الاول ۱۲۶۹ق. مدل: گروه ب،

مدل ۳.

۲۳. ملک؛ کد: ۷۲۹. تاریخ: جمادی الثانی ۱۲۸۲ق. مدل: گروه ج، مدل ۱و۲.

۲۴. دانشگاه تهران (نسخه ۳)؛ کد: ۶۸۰۸. تاریخ: ربیع الاول ۱۲۸۲ق. مدل: گروه ب، مدل ۵.

۲۵. کتابخانه علامه روضاتی؛ کد: ندارد. تاریخ: ۱۲۸۸ق. مدل: گروه ب، مدل ۴.

۲۶. کاشف الغطاء العامة (نسخه ۲)؛ کد: ۴۳۷۸. تاریخ: احتمالاً قرن ۱۳. مدل: گروه ب، مدل ۴.

۲۷. کتابخانه ضیاء الدین فانی؛ کد: ۲۹/۱. تاریخ: احتمالاً قرن ۱۳. مدل: گروه ج، مدل ۱و۲.

۲۸. دانشگاه تهران (نسخه ۴)؛ کد: ۶۶۹. تاریخ: احتمالاً قرن ۱۳. مدل: گروه ب، مدل ۵.

۲۹. نسخه السید المستنبط؛ کد: ؟. تاریخ: احتمالاً قرن ۱۳. مدل: گروه ج، مدل ۱و۲.

۳۰. آیه الله حسن الصدر؛ کد: ندارد. تاریخ: احتمالاً اواخر قرن ۱۳. مدل: گروه ج، مدل ۱و۲.

۳۱. کاشف الغطاء العامة (نسخه ۱)؛ کد: ۳۰۰۶. تاریخ: ۱۲۹۸ق. مدل: گروه ج، مدل ۱و۲.

۳۲. مجلس شورای (نسخه ۳)؛ کد: ۶۵۲/۲ س. تاریخ: ذح ۱۳۰۶ق. مدل: گروه ب، مدل ۵.

۳۳. مجلس شورای (نسخه ۴)؛ کد: ۷۶۹۹. تاریخ: ۵ جمادی الاولى ۱۳۱۰ق. مدل: گروه ب،

مدل ۴.

۴۰. کتابخانه حسینی (مسجد سید)؛ کد: ۴۳/۱. تاریخ: ۱۳۱۷ق. مدل: گروه الف، مدل ۷.

۴۱. دانشکده حقوق دانشگاه تهران (نسخه ۲)؛ کد: ۱۷۸/۲، ج. تاریخ: پس از ۱۳۲۰ق. مدل:

گروه ب، مدل ۵.

۴۲. آیه الله الحکیم العامة (نسخه ۲)؛ کد: ۴۴۴. تاریخ: جمادی الثانی ۱۳۳۵ق. مدل: گروه ب،

مدل ۵.

۴۳. مدرسه آیه الله خوئی؛ کد: ۸۷/۱. تاریخ: ۱۳۳۷ق. مدل: گروه ب، مدل ۵.

۴۴. امیرالمؤمنین نجف (نسخه ۱)؛ کد: ۴۹۷/۴/۴. تاریخ: ۱۳۴۰ق. مدل: نامشخص.

۴۵. امیرالمؤمنین نجف (نسخه ۲)؛ کد: ۱۰۳/۳/۲. تاریخ: ۱۳۴۶ق. مدل: گروه ب، مدل ۴.

۴۶. آستان قدس رضوی (نسخه ۴)؛ کد: ۸۱۳۰. تاریخ: ۱۲ رمضان ۱۳۴۶ق. مدل: گروه ب،

مدل ۵.

۴۷. الامام الخوئی (نسخه ۲)؛ کد: ۲۹۹/۱. تاریخ: شوال ۱۳۵۳ق. مدل: گروه الف، مدل ۷.

۴۸. امیرالمؤمنین نجف (نسخه ۳)؛ کد: ۱۰۴/۲/۳. تاریخ: ۱۳۵۳ق. مدل: گروه الف، مدل ۷.

۴۹. کاشف الغطاء العامة (نسخه ۳)؛ کد: ۱۶۹۵. تاریخ: ۱۳۵۴ق. مدل: گروه ب، مدل ۵.
۵۰. آستان قدس رضوی (نسخه ۵)؛ کد: ۲۰۳۵. تاریخ: قبل از بهمن ۱۳۱۶. مدل: گروه ب، مدل ۴.

۵۱. العتبة العباسية؛ کد: ۳۶۰/۱. تاریخ: ۱۳۵۸ق - (۱۲۰۷ق). مدل: گروه ب، مدل ۵.
۵۲. مکتبه بحر العلوم؛ کد: ۸۸/۱. تاریخ: رمضان ۱۳۵۹ق. مدل: گروه الف، مدل ۷.
۵۳. آية الله بروجردی (نسخه ۲)؛ کد: ۲۲۴/۷. تاریخ: ۱۳۶۰ق. مدل: گروه ب، مدل ۵.
۵۴. امیرالمؤمنین نجف (نسخه ۴)؛ کد: ۲۷۱/۳/۲. تاریخ: ۱۳۶۲ق. مدل: گروه ج، مدل ۲و۱.
۵۵. نسخه السيد الجلالی؛ کد: ؟. تاریخ: ۱۳۸۵ق. مدل: گروه ج، مدل ۲و۱.

ب. گزارش مدل‌های متنوع نسخه‌های خطی

روشن است که نسخ خطی کتاب‌های قدیمی معمولاً اختلافاتی کم و زیاد با هم دارند؛ ولی غالباً ساختار آنها در این نسخه‌ها دگرگون نیست. اما نسخ‌های خطی کتاب سلیم بسیار متغیر و پیچیده هستند و به راحتی نمی‌توان سره را از ناسره آن تشخیص داد.

مدل‌های نسخه‌های خطی منسوب به سلیم بن قیس را می‌توان بر اساس چیزهای مختلفی دسته‌بندی نمود؛ مثلاً: بر اساس متن، بر اساس تعداد احادیث، بر اساس سند^۱. بهترین دسته‌بندی مدل‌های نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم، بر اساس ساختار و الگوی چینش و ترتیب احادیث و البته احادیث آغاز و پایان آنها است؛ که البته لازم است در این روش، توجه به افتادگی‌های برخی نسخه‌ها نیز داشت.

فعالاً و در این سال (۱۳۹۹ش) حدود هشت مدل نسخه خطی از کتاب سلیم قابل شناسایی است (که البته هر کدام از نسخه‌های یک گروه مدل نیز، اختلافاتی در میان خود دارند).

۱. ظاهراً جناب آقای محمدباقر انصاری محقق تحقیق سه جلدی کتاب سلیم، نسخه‌هایی که در اختیار داشته یا شناسایی نموده است را (لااقل در برخی موارد) بر اساس اسناد نسخه‌ها دسته‌بندی نموده و چهار مدل حقیقی و دو مدل فرضی از آنها استخراج و دسته‌بندی نموده است؛ اما از آنجایی که نسخه‌های خطی منسوب به سلیم از نظر اسناد، گاهی دستکاری شده و در برخی موارد نیز دارای چند سند متفاوت اما در کنار هم هستند؛ دسته‌بندی نسخه‌ها الزاماً بر اساس سند، درست نیست و ما را به تحلیل‌های اشتباه درباره مدل نسخه‌های خطی منسوب به سلیم رهنمون می‌کند.

در این میان، برای اینکه خوانندگان و محققین سلیم‌پژوه سردرگم نشوند و برای شناسایی بهتر مدل‌ها و تطبیق بهتر مدل‌های طرح شده توسط ما با مدل‌هایی که محقق سه جلدی کتاب سلیم، جناب محمدباقر انصاری، از آن‌ها یاد کرده‌اند؛ اسامی الفبائی مدل‌های هشت گانه جدید را حتی‌الامکان با هماهنگی نام‌گذاری مدل‌های ایشان^۱ بیان می‌کنیم:

۱. گروه ج

- این گروه، شامل دو مدل از نسخه‌های خطی می‌باشند:
۱. مدل حدود ۷ حدیثی، که این نسخه‌ها بی‌سند هستند و بدون تاریخ نسخه مادر می‌باشند؛ اما همراه نسخه‌های مدل بعدی، یک کاسه و پشت هم نسخه‌برداری شده‌اند.
 ۲. مدل حدود ۳۲ حدیثی، که این نسخه‌ها نیز بی‌سند هستند؛ ولی فقط یک نسخه از آن، منسوب به کاتبی به محمد الرمانی می‌باشند؛ و با تاریخ ادعایی کلی، مطرح شده‌اند. یعنی، ادعا شده که این نسخه‌ها از روی نسخه قدیمی به تاریخ ۶۰۹ قمری الرمانی (یا الریحانی) نسخه‌برداری شده‌اند.

۲. گروه ب

- این گروه نیز شامل سه مدل از نسخه‌های خطی می‌باشند:
۳. مدل حدود ۲۲ حدیثی، با سند محمدبن صبیح؛ که ساختار ترتیب احادیث و نوع احادیث آن خاص خودشان می‌باشند.
 ۴. مدل حدود ۴۲ (۴۰ + ۲) حدیثی، با سند «حسن بن ابی یعقوب الدینوری» یا سند «محمد بن صبیح بن رجا» و یا هر دو سند نسخه‌نویسی شده‌اند و ساختار، ترتیب احادیث و نوع احادیث آن با مدل قبلی متفاوت می‌باشند.
 ۵. مدل حدود ۴۷ (۴۲ + ۵) حدیثی، با سند «حسن بن ابی یعقوب الدینوری» یا سند «محمد بن صبیح بن رجا» و یا هر دو سند نسخه‌نویسی شده‌اند و ساختار، ترتیب احادیث و نوع احادیث آن با مدل قبلی، هماهنگ است؛ و تنها ۵ حدیث از نسخه‌ای یافته شده در محروسة اصفهان به آنها اضافه شده است.

۱. دو مدل پنج و شش از نسخه‌های خطی که جناب آقای انصاری بیان نموده‌اند؛ غیر واقعی و فرضی هستند؛ بنابراین برای اینکه مدل پنج تا هشت ما با آنها مخلوط نگردد، به جای استفاده از حروف ابجد رایج، از کلمات برای آنها استفاده نموده‌ام: گروه مجهول، گروه درهم.

۳. گروه «X» (مجهول)

این گروه، شامل فقط اطلاع از یک مدل خاص است:

۶. این مدل، در دسترس نیست؛ یعنی هیچ نسخه خطی از آن وجود ندارد؛ فقط بر اساس مدل قبل که پنج حدیث اضافه شده و بیان شده که نسخه‌ای در محروسة اصفهان وجود داشته که جدای از دیگر احادیث احتمالی، این پنج حدیث را اضافه بر نسخه‌ها و مدل‌های قبلی داشته است؛ فرض می‌گیریم که نسخه‌های که از آن با عنوان «مجهول» یاد می‌کنیم، در دوره مجلسی در اختیار بوده است.

به عبارت دیگر، در نسخه مدل ۵ از گروه ب، دو قسمت اصلی و ضمیمه که ۵ حدیث اضافه دارد، وجود دارد؛ این پنج حدیث ضمیمه به این نسخه، شامل این احادیث هستند: احادیث ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷ به شماره‌های کتاب چاپی سلیم.

۴. گروه الف

این گروه، شامل تنها یک مدل است:

۷. مدل حدود ۴۸ حدیثی، با سند منسوب به شیخ طوسی (سند با واسطه راویان تا طوسی و در یک نسخه‌ها، سند بدون واسطه راویان متصل تا شیخ طوسی)؛ که ساختار ترتیب احادیث و نوع احادیث آن جدید و خاص خودشان است؛ به این معنی که ترتیب احادیث و مقدار و حجم احادیث این مدل منسوب به طوسی، با تمامی نسخه‌های خطی مدل‌های دیگر متفاوت است. (در مطالب بعدی توضیح خواهد آمد که این مدل، از قرن یازدهم و از دوره مجلسی ایجاد شده است؛ و پیش از آن، اثری از این مدل نسخه‌ها در دسترس نیست).

۵. گروه درهم

این گروه نیز شامل یک مدل می‌باشد:

۸. مدل حدود ۹۹ حدیثی (۴۸ + ۲۲ + ۲۹)، با سند منسوب به شیخ طوسی، بعلاوه اسناد مدل‌های قبلی. این مدل نسخه، توسط جناب آقای محمد باقر انصاری در دهه‌های معاصر طراحی و ایجاد شده است.

این مدل از نسخه‌های کتاب‌های منسوب به سلیم، تنها یک نسخه دارد و آن نسخه دستنویس محمد باقر انصاری است. این نسخه چه مخطوط از نوع قلمی داشته باشد و چه به صورت حروفچینی انجام شده باشد، بالاخره نسخه‌ای است که از روی آن، چاپ کتاب سلیم صورت گرفته است و شامل مدل ویژه‌ای از این کتاب‌ها با تعداد احادیث خاص است.

ج. اسناد نسخه‌های خطی

۱. گزارش اسناد نسخه‌ها

از آنجایی که کتاب سلیم، یک مدل نیست و دارای مدل‌های متفاوت و گوناگونی است؛ برای گزارش اسناد کتاب‌های منسوب به سلیم و کشف اینکه اساساً کتاب سلیم داری سند است یا خیر؟ و یا کدام اسناد اصالت دارند و کدام اسناد دچار تحریف و تصحیف شده‌اند؛ در دسترس‌ترین راه، بررسی نسخه‌های خطی این کتاب‌ها می‌باشند.

اما کار این بررسی دچار کمبودهایی است؛ مثلاً به اینکه این کتاب‌ها نسخه قدیمی ندارند و بیشترین تعداد نسخه‌های خطی موجود سلیم (یعنی حدود ۱۵ نسخه، از ۴۹ نسخه؛ و به عبارت دیگری که پیش‌تر توضیح دادم، ۳۰ نسخه از ۶۴ نسخه)، بدون سند هستند. بنابراین، ما تنها می‌توانیم با بررسی حدود دوسوم نسخه‌های موجود با سند، تأملات خود را آغاز و به انجام برسانیم.

برای گزارش و سپس بررسی اسناد کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، سعی داریم که طبق تاریخ کتابت نسخه‌ها کار را پیش ببریم؛ تا بر این اساس، توجه به تغییرات و نیز سیر تغییرات این اسناد را از چشم نیندازیم.

در هر صورت، با بررسی مدل‌های نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، که قدیمی‌ترین آنها از ۹۱۸ ق پیش‌تر نیستند، مشخص شد که وضعیت اسناد این نسخه‌ها، برخی تک سند و برخی دو سند و یا بیشتر، که درهم در آنها درج شده‌اند؛ که انواع اسناد این نسخه‌ها از این قرار هستند:

یک. سند حسن دینوری (ابتدای نسخه خطی)

پیش‌تر بیان شد که حدود ۱۵ نسخه، از ۴۹ نسخه؛ و به عبارت دیگری که پیش‌تر توضیح دادم، ۳۰ نسخه از ۶۴ نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، بدون سند هستند. جدای از این نسخه‌ها و نسخه‌های منسوب به شیخ طوسی، بقیه نسخه‌ها دارای سند حسن دینوری هستند؛ این اسناد دینوری،

به دو شکل در نسخه‌ها وجود دارد، یا سند به تنهایی، یا این سند، به همراه سند محمد بن صبیح؛ البته اسناد دینوری، در دو نوع بر نسخه‌ها درج شده است؛ یا به ندرت در ابتدای نسخه، یا به صورت اسناد ابتدای احادیث داخل نسخه؛ که در برخی نسخه‌ها، تمامی احادیث دارای سند حسن دینوری در ابتدای خود هستند و در برخی نسخه‌ها برخی از احادیث با این اسناد درج شده‌اند.

متن سند حسن دینوری، عبارت است از:

حدثنا الحسن بن ابی‌یعقوب الدینوری قال حدثنا ابراهیم بن عمر الیمانی قال حدثنی عمی عبدالرزاق بن همام الصنعانی عن ابيه عن ابان بن ابی‌عیاش قال^۱

این سند در نسخه‌ها در حالات مختلفی درج شده است؛ در قدیمی‌ترین نسخه (۹۱۸ق)، در واقع این سند، سند کتاب یا نسخه نیست؛ بلکه سند ابتدای احادیث است و احادیث آن نسخه از جهت شماره ۲۶ حدیث است که ابتدای این احادیث، سند بالا درج شده است.

لازم به توجه است که این نسخه و حالت درج اسناد آن در ابتدای هر حدیث، این نکته مهم را تداعی می‌نماید که کتاب منسوب به سلیم یک کتاب یک کاسه و نوشته ابان یا سلیم به صورت یک جا نیست؛ بلکه جمع‌آوری احادیثی است از سلیم که از قضا و یا به خاطر روش تألیف، شامل اسناد مشابه هستند.

اما هر چه از تاریخ این نسخه جلوتر رفته‌ایم، اسناد ابتدای احادیث حذف شده‌اند و در نسخه‌ها متأخر، متن احادیث به گونه‌ای ارائه شده که تداعی یک نوشته واحد از سلیم را می‌نماید که این نوشته یکپارچه، توسط یک سند، پشتیبانی اعتباری گشته است.

نتیجه این که، ما نسخه‌ای خطی در اختیار داریم که سند ابتدای کتاب به عنوان سند کلی کتاب ندارد؛ بلکه متنی شامل ۲۶ حدیث است که ابتدای هر حدیث؛ اسناد تکراری ذکر شده‌اند؛ همانند اینکه مثلاً شخصی در منابعی جستجو کرده باشد و احادیث منسوب به یک شخص را جمع‌آوری و به صورت یک کاسه در متنی درج نموده باشد.

همچنین، لازم است توجه داشته باشیم که اسناد حسن دینوری، در برخی مواقع و در برخی نسخه‌های خطی یا در ابتدای برخی احادیث، ممکن است با تفاوت و یا با افتادگی ذکر شده باشند.

۱. برای اطلاع بیشتر و دقیق‌تر، نگاه کنید: استادی، کاظم، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ش؛ نیز: استادی، کاظم، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ش.

انواع اسناد موجود در نسخه‌های خطی از حسن بن ابی یعقوب دینوری					
۱	حسن دینوری (۵م)	؟	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع (۵م)	؟
۲	حسن دینوری (۵م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (اشتباه است)	؟	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)
۳	حسن دینوری (۵م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (اشتباه است)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع (۵م)	؟
۴	حسن دینوری (۵م)	ابراهیم بن عمر الیمانی (اشتباه است)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	؟	؟
۵	حسن دینوری (۵م)	عبدالله بن عمر الیمانی (اشتباه است)	عبدالرزاق بن همام (۲۱۱م)	همام بن نافع (۵م)	؟

جدول شماره ۱

دو. اسناد داخلی ابتدای برخی احادیث (حسن دینوری)

با توجه به مطلب عنوان قبل، در بررسی برخی نسخه‌های این مدل، ما می‌بینیم که جدای از یک سند کلی در ابتدای کتاب، اسنادی نیز ابتدای برخی احادیث داخلی کتاب درج شده است که متفاوت از سند ابتدایی و کلی نسخه است.^۱

با جمع و حذف مکررات اسناد، خلاصه نهایی اسناد داخلی نسخ دارای سند دینوری این گونه خواهند بود:

خلاصه نهایی اسناد داخلی نسخ دارای سند دینوری					
۱	-	احمد بن المنذر	عبدالرزاق	-	معمر
۲	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	-	عبدالرزاق	ایمه (همام بن نافع)	-
۳	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	-	عبدالرزاق بن همام	ایمه (همام بن نافع)	-
۴	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	-	-	ابراهیم بن عمر الیمانی	معمر
۵	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	ابراهیم بن عمر الیمانی	عبدالرزاق بن همام	-	-
۶	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	ابراهیم بن عمر الیمانی	عبدالرزاق بن همام	ایمه (همام بن نافع)	-
۷	الحسن بن ابی یعقوب الدینوری	عبدالله بن عمر الیمانی	عبدالرزاق بن همام	ایمه (همام بن نافع)	-

جدول شماره ۲

۱. برای اطلاع بیشتر و دقیق‌تر، نگاه کنید: استادی، کاظم، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ش؛ نیز: استادی، کاظم، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ش.

سه. سند محمد بن صبیح

با توجه به مطلب عنوان قبل، که بیان شد در بررسی برخی نسخه‌ها ما می‌بینیم که جدای از اسناد داخلی برخی احادیث که غالباً از حسن دینوری هستند؛ یک سند کلی در ابتدای کتاب، درج شده است که متفاوت از اسناد داخلی می‌باشند؛ و این سند به عنوان سند کلی پشتیبانی کننده متن کامل کتاب ارائه شده است؛ که عبارت است از: «حدثني أبو طالب محمد بن صبيح بن رجاء بدمشق سنة أربع و ثلاثين و ثلثمائة قال أخبرني أبو عمرو عصمة بن أبي عصمة البخاري قال حدثنا أبو بكر أحمد بن المنذر بن أحمد الصنعاني بصنعاء شيخ صالح مأمون جاز إسحاق بن إبراهيم الدبري قال حدثنا أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعاني الحميري قال: حدثنا أبو عمرو معمر بن راشد البصري قال دعاني أبان بن أبي عياش قبل موته بنحو شهر فقال...»^۱

سند فوق، در بیشترین نسخه‌های خطی و در حالات مختلفی درج شده است؛ چه به تنهایی، چه به همراه اسناد داخلی و چه در برگ‌های نونویس اضافه شده به نسخه‌های خطی منسوب به سلیم؛ فقط در نسخه‌های متأخر، یعنی نسخه‌های دوران علامه مجلسی به بعد که سندشان منسوب به شیخ طوسی شده است، این اسناد حذف شده‌اند مگر در نسخه‌های اندکی که همه اسناد مختلف «حسن دینوری»، «محمد بن صبیح» و «شیخ طوسی» را دارند.

همچنین، لازم است توجه داشته باشیم که اسناد محمد بن صبیح، در برخی مواقع و در برخی نسخه‌های خطی یا در ابتدای برخی احادیث، ممکن است با تفاوت و یا با افتادگی ذکر شده باشند.

انواع اسناد موجود						
در نسخه‌های خطی از محمد بن صبح						
۱	ابوطالب، محمد بن صبح بن رجاء - مجهول (334م)	ابو عمرو عصبه بن ابی عصمه البخاری (مجهول؟)	ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول؟)	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	معمر بن راشد (153م)	ایمان بن ابی عیاش (128م یا 138) عن سلیم بن قیس
۲	ابوطالب، محمد بن صبح بن رجاء - مجهول (334م)	؟	ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول؟)	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	معمر بن راشد (153م)	ایمان بن ابی عیاش (128م یا 138) عن سلیم بن قیس
۳	؟	؟	؟	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	معمر بن راشد (153م)	ایمان بن ابی عیاش (128م یا 138) عن سلیم بن قیس

مجموع اسناد: ۳

۱. برای اطلاع بیشتر و دقیق‌تر، نگاه کنید: استادی، کاظم، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ش؛ نیز: استادی، کاظم، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ش.

چهار. اسناد داخلی ابتدای برخی احادیث (عصمة و منذر)

با توجه به مطلب عنوان قبل، یعنی سند محمد بن صبیح، در بررسی برخی نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم (به عنوان نمونه: نسخه ۱ کتابخانه آستان قدس رضوی، تاریخ ۱۰۵۹ق، با کد دستیابی ۳۷۶۳۳؛ نسخه ۲ کتابخانه دانشگاه تهران، تاریخ ۱۲۵۲ق، با کد دستیابی ۲۲۰۰؛ نسخه ۲ کتابخانه مرکز احیاء تراث، تاریخ ۱۲۶۹ق، با کد دستیابی ۱۱۶۶/۱) دیده می‌شود؛ که جدای از یک سند کلی در ابتدای نسخه کتاب، اسنادی نیز در ابتدای برخی احادیث داخل کتاب برخی از نسخه‌های خطی کتاب منسوب به سلیم بن قیس درج شده است؛ که در اکثر موارد این نسخه‌ها، این اسناد داخلی، متفاوت و مختلف از سند ابتدایی و کلی نسخه‌های خطی هستند.

اسناد داخلی نسخ دارای سند عصمة و منذر						تاریخ
-	احمد بن المنذر	عبدالرزاق	معمر	ایان	سلیم بن قیس	۱۰۵۹ کد ۳۷۶۳۳
-	-	عبدالرزاق	معمر	ایان	سلیم بن قیس	
-	-	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع السعفی الحمیری	معمر بن راشد	ایان	سلیم بن قیس	
-	احمد بن المنذر	عبدالرزاق	-	ایان	سلیم بن قیس	
-	احمد بن المنذر	-	معمر	ایان	سلیم بن قیس	۱۲۵۲ کد ۲۲۰۰
-	احمد بن المنذر	عبدالرزاق	معمر	ایان	سلیم بن قیس	
عصمة	احمد بن المنذر	عبدالرزاق	معمر	ایان	سلیم بن قیس	۱۲۶۹ کد ۱۱۶۶/۱
-	احمد بن المنذر	عبدالرزاق	معمر	ایان	سلیم بن قیس	
-	-	عبدالرزاق	معمر	ایان	سلیم بن قیس	
عصمة	احمد بن المنذر	عبدالرزاق	-	ایان	سلیم بن قیس	
عصمة	احمد بن المنذر	عبدالرزاق	معمر	ایان	سلیم بن قیس	
-	-	-	معمر	ایان	سلیم بن قیس	

جدید نسخه ۴

پنج. سند منسوب به شیخ طوسی بدون واسطه

جدای از نسخه‌های بی‌سند کتاب‌های منسوب به سلیم و نسخه‌های اکثری دیگر، که دارای سند حسن دینوری هستند، چندین نسخه متأخر دارای اسناد ابتدایی از شیخ طوسی می‌باشند. اکنون ده نسخه با اسناد منسوب به طوسی در دسترس است: یک نسخه مستقل نیست (یعنی احادیث سلیم در ضمن بحار الانوار است؛ که ما برای شناخت بهتر، آن را به عنوان نسخه ذکر نموده‌ایم). دو نسخه مستقل نیز، مخدوش هستند؛ به این معنی که اسناد طوسی یا در حاشیه به صورت نونویس

افزوده شده و یا اینکه نسخه‌بردار، چند سند را در یک نسخه درج نموده است؛ به عبارت دیگر نسخه از مدل یک گروه دیگر با اسناد خاص است؛ که نسخه‌برداری متأخر، دلش خواسته که اسناد مدل گروه خطی دیگری را نیز به همراه سند اصلی نسخه، درج نماید. بنابراین، از نسخه مدل گروه «الف» کتاب‌های منسوب به سلیم، که دارای اسناد منسوب به شیخ طوسی هستند، اکنون فقط هفت نسخه خطی موجود و قابل بررسی است.

این هفت نسخه، در واقع همه آنها از نسخه شیخ حر عاملی نسخه‌برداری شده‌اند؛ و نسخه شیخ حر نیز، از روی نسخه ۱۰۸۱ق منسوب به علامه مجلسی، نگاشته شده است؛ بنابراین، مادر همه نسخه‌های خطی گروه الف (که ۴۸ حدیثی هستند و ساختار و ترتیب احادیث مخصوصی^۱ به نسبت دیگر نسخ خطی کتاب‌های منسوب به سلیم دارند)، نسخه ۱۰۸۱ قمری موجود در کتابخانه مرعشی است.

بنابراین، سند منسوب به شیخ طوسی، اولین بار در دوره مجلسی به نسخه‌های کتاب‌های منسوب به سلیم (با ساختار و ترتیب حدیثی جدید) راه یافت؛ که در واقع اسناد طرق شیخ طوسی در الفهرست و غیر آن می‌باشد. این نوع سند که بدون واسطه‌ها تا شیخ طوسی هستند؛ تنها در یک نسخه خطی (مرعشی ۱۵۶۱۲) به تاریخ ۱۰۸۱ قمری، وجود دارد، که عبارت است از:

[الف] حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي جَدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ الْوَلِيدِ وَمُحَمَّدِ بْنِ أَبِي الْقَسَمِ الْمَلَقَبِ بِمَاجِيلُوهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الصِّيرْفِيِّ^۲ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ ابْنِ أَبِي عَبَّاسٍ [عِيَّاش] ^۳ عَنْ سَلِيمِ بْنِ قَيْسٍ الْهَلَالِيِّ.

[ب] قَالَ الشَّيْخُ أَبُو جَعْفَرٍ وَأَخْبَرَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْغَضَائِرِيُّ قَالَ أَخْبَرَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ هَرُونَ بْنُ مُوسَى بْنِ أَحْمَدَ التَّلْعَكَبَرِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ هَمَّامٍ ابْنَ سَهِيلٍ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرٍ الْحَمِيرِيُّ عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ يَزِيدٍ وَمُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ ابْنِ أَبِي الْخَطَّابِ وَ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عَمِيرٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ أَدِينَةَ عَنْ أَبَانَ ابْنِ أَبِي عِيَّاشٍ عَنْ سَلِيمِ بْنِ قَيْسٍ الْهَلَالِيِّ^۴.

۱. نک: استادی، کاظم، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ش.

۲. نسخه در این کلمه، دستکاری شده است.

۳. در اسناد نسخه‌های دیگر، ابان بن ابی عیاش است.

۴. برای اطلاع بیشتر و دقیق‌تر، نگاه کنید: استادی، کاظم، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ش.

۱۳۹۹ش؛ نیز: استادی، کاظم، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ش.

اسناد موجود در نسخه های خطی منسوب به شیخ طوسی							
ابن ابی جید (408 ز)	؟	محمد بن الحسن بن احمد بن الولید (343 م) و محمد بن ابی القاسم ماجیلویه (؟)	؟	؟	محمد بن علی الصیرفی (؟)	حماد بن عیسی (م 209)	؟
ابو عبدالله حسین بن عبیدالله الغضائری (411 م)	أبو محمد هارون بن موسی بن احمد التلعکبری (385 م)	علی ؟ بن همام بن سهیل (336 م)	عبدالله بن جعفر الحمیری (270 ز)	يعقوب بن يزيد (279 م) و محمد بن الحسن بن أبی الخطاب (م 262) و أحمد بن محمد بن عیسی (م 280)	؟	محمد بن أبی عمیر (م 217)	عمر بن اذینه (138 ز)
ابان بن ابی عباش (م 128) یا عن سلیم بن قیس	ابان بن ابی عباش (م 128) یا عن سلیم بن قیس						

چاپ اول شماره ۵

ش. سند با واسطه منسوب به شیخ طوسی

در نسخه مادر همه نسخه های گروه الف (یعنی نسخه مقابله شده علامه که در کتابخانه مرعشی به شماره ۱۵۶۱۲ می باشد) اسناد از شیخ طوسی تا سلیم، که در عنوان قبل ذکر شد، وجود دارد، ولی این اسناد نسخه مادر، بدون اسناد تا شیخ طوسی می باشد؛ یعنی اتصالش تا شیخ طوسی، مرسل است. اما از نسخه شیخ حر عاملی (کتابخانه حکیم، شماره ۳۱۶/۶) با تاریخ ۱۰۸۷ قمری به بعد، عبارات سند جدید زیر، نسبت به نسخه مجلسی، به ابتدای اسناد طوسی اضافه شده است؛ به عبارت دیگر، اسناد تا شیخ طوسی نیز به اسناد نسخه مجلسی، افزوده گشته است؛ که (البته نگارش نسخه خطی مغلوط است و) عبارتند از:

[بخش اول سند]

[۱] أخبرنی الرئيس العفیف أبوالتقی هبة الله بن نمابن علی بن حمدون رضی الله عنه قراه علیه بدان بحلة الجامعین فی جمادی الأولى سنة خمس وستین وخمسماية قال حدثنی الشيخ الأئمن العالم أبو عبد الله الحسين بن أحمد بن طخال المقدادی المجاور قراه علیه بمشهد مولانا أمير المؤمنين صلوات الله علیه سنة عشرين وخمسماية قال حدثنا الشيخ المفید أبو علی الحسين بن محمد الطوسی رضی الله عنه فی رجب سنة نستعین وأربعماية وأخبرنی الشيخ الفقيه أبو عبد الله الحسن بن هبة الله بن رطبة عن الشيخ المفید ابی علی عن والده فیما سمعته یقرا علیه بمشهد مولانا السبط الشهيد ابی عبد الله الحسين بن علی صلوات الله علیه فی المحرم سنة ستین وخمسماية.

[۲] وأخبرني الشيخ المقرئ أبو عبد الله محمد بن الكال عن الشريف الجليل نظام الشرف أبي الحسن القريني عن ابن شهر يار الخازن عن الشيخ أبي جعفر الطوسي

[۳] وأخبرني الشيخ الفقيه أبو عبد الله محمد بن علي بن شهر آشوب قراءة عليه بحلة الجامعين في شهور سنة سبع وستين وخمسماية عن جدّه شهر آشوب عن الشيخ السعيد أبي جعفر محمد بن الحسن الطوسي رضي الله عنه قال

[بخش دوم سند]

[الف] حدّثنا ابن أبي جيد عن محمد بن الحسن بن أحمد بن الوليد ومحمد بن أبي القسم الملقب بما جيلويه عن محمد بن علي السيرفي عن حماد بن عيسى عن إبان بن أبي عباس [عياش] ۱ عن سلیم بن قیس الهملاي

[ب] قال الشيخ أبو جعفر وأخبرنا أبو عبد الله الحسين بن عبيد الله الغضائري قال أخبرنا أبو محمد هرون بن موسى بن أحمد التلعكبري رحمه الله قال أخبرنا علي بن همام ابن سهيل قال أخبرنا عبد الله بن جعفر الحميري عن يعقوب بن يزيد ومحمد بن الحسين ابن أبي الخطاب وأحمد بن محمد بن عيسى عن محمد بن أبي عمير عن عمر بن آذينة عن إبان بن أبي عياش عن سلیم بن قیس الهملاي.

د. جدول کل اسناد نسخه‌های خطی منسوب به سلیم

با توجه به مطالبی که در صفحات پیش بیان شد، اجمالاً معلوم گشت که اسناد ابتدایی و داخلی نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، متفاوت و مختلف هستند؛ بنابراین برای توجه بهتر و گزارش درست اسناد و نیز جهت بررسی و تجزیه و تحلیل بهتر اسناد نسخه‌های خطی (که در صفحات بعد انجام خواهد شد)؛ لازم است تا اسناد نسخه‌های خطی در کنار هم دیده شوند؛ یعنی تمامی اسناد زیر، که پیش‌تر اشاره شد:

۱. انواع سند حسن دینوری
 ۲. انواع اسناد داخلی ابتدای برخی احادیث
 ۳. انواع سند محمد بن صبیح
 ۴. انواع سند منسوب به شیخ طوسی
- اگر کل اسناد موجود در نسخه‌های کتاب‌های منسوب به سلیم را (چه ناقص و چه کامل) استخراج کنیم، می‌توانیم طبق تاریخ در جدولی به ترتیب ذیل نمایش دهیم:

۱. در اسناد نسخه‌های خطی دیگر، إبان بن أبي عياش است.

کل اسناد (ابتدای نسخ و ابتدای برخی احادیث داخلی نسخ) موجود در نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس										
عنوان سند	۴۰۰+ قمری	۳۷۵+ قمری	۳۲۵+ قمری	۳۰۰+ قمری	۲۷۵+ قمری	۲۵۰+ قمری	۳۲۵+ قمری	۴۰۰+ قمری	۱۷۵+ قمری	۱۵۰+ قمری
حسن دینوی (۱)	ارسل طویل	ارسل طویل	ارسل طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوی (مجهول: ۱)	؟	؟	ابراهم بن عمر (مجهول: ۱۶۵)	؟	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)
حسن دینوی (۲)	ارسل طویل	ارسل طویل	ارسل طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوی (مجهول: ۱)	؟	؟	ابراهم بن عمر (مجهول: ۱۶۵)	عبدالرزاق بن همام بن ناقد (۲۱۱م)	همام بن ناقد الحمیری صنعانی (۹م)	؟
حسن دینوی (۳)	ارسل طویل	ارسل طویل	ارسل طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوی (مجهول: ۲)	؟	؟	ابراهم بن عمر (مجهول: ۱۶۵)	عبدالرزاق بن همام بن ناقد (۲۱۱م)	؟	؟
حسن دینوی (۴)	ارسل طویل	ارسل طویل	ارسل طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوی (مجهول: ۲)	؟	؟	عبدالله بن عمر (مجهول: ۱۶۵)	عبدالرزاق بن همام بن ناقد (۲۱۱م)	همام بن ناقد الحمیری صنعانی (۹م)	؟
حسن دینوی (۵)	ارسل طویل	ارسل طویل	ارسل طویل	حسن بن ابی یعقوب دینوی (مجهول: ۲)	؟	؟	عبدالله بن عمر (مجهول: ۱۶۵)	عبدالرزاق بن همام بن ناقد (۲۱۱م)	همام بن ناقد الحمیری صنعانی (۹م)	؟
محمد بن صبح (۱)	ارسل طویل	ارسل طویل	ارسل طویل	؟	ابوعمرو عصبه بن ابی عصبه البخاری (مجهول: ۲)	ابوبکر احمد بن اسلم بن احمد السعفی (مجهول: ۲)	؟	ابوبکر عبدالرزاق ابن همام بن ناقد (۲۱۱م)	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)
(۲)	ارسل طویل	ارسل طویل	ارسل طویل	ارسل طویل	ارسل طویل	ابوبکر احمد بن اسلم بن احمد السعفی (مجهول: ۲)	؟	ابوبکر عبدالرزاق ابن همام بن ناقد (۲۱۱م)	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)
(۳)	ارسل طویل	ارسل طویل	ارسل طویل	ارسل طویل	ارسل طویل	—	—	ابوبکر عبدالرزاق ابن همام بن ناقد (۲۱۱م)	؟	معمر بن راشد (۱۵۳م)
منسوب به شیخ طوسی (م: ۱۲۳۰)	ابن ابی جید (۳۰۸م)	؟	محمد بن الحسن بن احمد بن الولید (م: ۲۳۳م) و محمد بن ابی القاسم ماضویه (۲)	؟	؟	محمد بن علی (ک)	؟	حداد بن عیسی (۲۰۹م)	؟	؟
منسوب به شیخ طوسی (م: ۱۲۳۰)	ابو عبدالله حسن بن عبدالله القاضی (۳۱۱م)	ابو محمد هارون بن موسی بن احمد التلمکری (م: ۳۱۵م)	علی بن همام بن سهل (م: ۲۳۶م)	عبدالله بن جعفر الحمیری (۲۲۰م)	عقوب بن یزید (م: ۲۱۳م) و احمد بن الحسن بن اسد بن محمد بن عیسی (م: ۲۸۰م)	؟	؟	محمد بن ابی عبید (۲۱۷م)	؟	عمر بن اوفیه (۱۳۹م)

اگر از برخی افتادگی‌ها صرف‌نظر نماییم؛ خلاصه کل اسناد نسخ خطی سلیم، به این صورت است:

خلاصه کل اسناد نسخ خطی سلیم با حذف افتادگی‌ها						
۱	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)	-	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	ابراهیم بن عمر الیمانی (مجهول؟)	معمربن راشد (م 153)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
۲	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)	ابراهیم بن عمر الیمانی (مجهول؟)	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	ایبه (همام بن نافع)	معمربن راشد (م 153)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
۳	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)	عبدالله بن عمر الیمانی (مجهول؟)	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	ایبه (همام بن نافع)	معمربن راشد (م 153)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
۴	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟) و ابوعمر و عیصه بن ابی عیصه (مجهول؟)	ابوبکر احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول؟)	ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی الحمیری (م 211)	ایبه (همام بن نافع)	معمربن راشد (م 153)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
۵	ابن ابی جید (ز 408)	محمد بن الحسن بن احمد بن الولید (م 343) و محمد بن ابی القاسم ماجیلویه (؟)	محمد بن علی الصیرفی (؟)	حماد بن عیسی (م ۲۰۹)	عمر بن اذینه (ز ۱۳۸)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس
۶	علی؟ بن همام بن سہیل (م 336)	عبدالله بن جعفر الحمیری (ز 270)	یعقوب بن یزید (ط 279) و محمد بن الحسن بن ابی الخطاب (م 262) و أحمد بن محمد بن عیسی (م 280)	محمد بن ابی عمیر (م ۲۱۷)	عمر بن اذینه (ز ۱۳۸)	ابان بن ابی عیاش (م 128 یا 138) عن سلیم بن قیس

جدول شماره ۷

به این ترتیب، همه نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، به نقل از «معمربن راشد» هستند، جز چند نسخه محدود و متأخر که با سند منسوب به شیخ طوسی می‌باشند و به نقل از «عمر بن اذینه» از ابان و سلیم می‌باشند.

هـ. تحلیل اسناد

۱. سیر تاریخی اسناد

در عرصه مطالعات تاریخی — کلامی یکی از شاخه‌های در حال رشد، مطالعه دربارهٔ تحولات و تغییرات متن‌ها است؛ که در خلال این بررسی‌ها، می‌توان به تحولات ایدئولوژیک و یا سیاسی جوامع و یا فرقه‌ها پرداخت. به این معنی که، نخستین تغییراتی که در هویت برخی متن‌های مخصوصاً مذهبی روی داده است و در دست ما قابل شناسائی است، تصرفاتی است که کاتبان و نسخه‌برداران دوره‌های مختلف در متون ایجاد کرده‌اند.

نسخه‌های کتاب‌های منسوب به سلیم، قدمت تاریخی ندارند؛ و همگی مربوط به قرن دهم به بعد هستند. بنابراین، بررسی سیر تاریخی این نسخه‌ها، نمی‌تواند توجه ویژه‌ای برایمان ایجاد کند. ولی در هر صورت، دانستن سیر تاریخی این نسخه‌ها هر چند که متأخر هستند، خالی از لطف نیست. جدای از نسخه‌های بی‌سند، سیر تاریخی اسناد این نسخه‌ها طبق تاریخ کتابت نسخه‌های خطی، این گونه خواهند بود:

تاریخ کتابت	عنوان یا مالک	کد دستنویس	سند منسوب به	ملاحظات	راوی از ابان
۹۱۸	نسخه ۱ مرعشی	۱۳۵۲/۱	حسن دینوری + صبیح در حاشیه	صبح نونویس	معمرین‌راشد
۱۰۵۹	نسخه ۱ آستان قدس	۳۷۶۳۳	محمد بن صبیح		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۰۸۱	نسخه ۲ مرعشی	۱۵۶۱۲	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۰۸۲	نسخه الهیات فردوسی	۶۰۶/۱	محمد بن صبیح		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۰۸۷	نسخه ۱ حکیم	۳۱۶/۶	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۰۹۳	نسخه ۱ مرکز احیاء	۲۱۹۹۳	محمد بن صبیح + دینوری (داخلی)		معمرین‌راشد
قرن ۱۱	نسخه ۴ مرعشی	۱۲۰۲۷	محمد بن صبیح + دینوری (داخلی)		معمرین‌راشد
۱۱۰۴	نسخه ۳ آستان قدس	۲۲۸۵۳	محمد بن صبیح + ؟		(اصلی) معمرین‌راشد + ؟
۱۱۰۹	نسخه درازیش کرمان	۴	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۱۱۲	نسخه ۲ امام عصر (ع)	۲۵۶/۵	محمد بن صبیح		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۱۶۰	نسخه ۱ دانشگاه تهران	۵۷۵/۶	محمد بن صبیح + ؟		(اصلی) معمرین‌راشد + ؟
۱۲۵۲	نسخه ۲ دانشگاه تهران	۲۲۰۰	محمد بن صبیح		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۲۶۹	نسخه ۲ مرکز احیاء	۱۱۶۶/۱	محمد بن صبیح		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۲۸۲	نسخه ۳ دانشگاه تهران	۶۸۰/۸	محمد بن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۲۸۸	نسخه روضاتی	نادر	محمد بن صبیح + ؟		(اصلی) معمرین‌راشد + ؟
قرن ۱۳	نسخه ۱ کاشف الغطاء	۲۳۷/۸	محمد بن صبیح + دینوری (داخلی)	عمر بن اذینه نونویس	(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
قرن ۱۳	نسخه ۴ دانشگاه تهران	۶۶۹	محمد بن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۰۶	نسخه ۳ مجلس	۶۵۲/۲	محمد بن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۱۰	نسخه ۴ مجلس	۱۷۶۹۹	محمد بن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۱۷	نسخه حسینی	۲۳/۱	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۳۲۰	نسخه ۲ حقوق تهران	۱۷/۸/۲	فتح + دینوری + طوسی	طوسی در حاشیه نونویس	(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۳۵	نسخه ۲ حکیم	۲۲۴	ط + صبیح + دینوری		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۳۷	نسخه عربی مشهد	۸۷/۱	محمد بن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۴۶	نسخه ۲ ابن‌المؤمنین	۱۰۳۳۲/۲	محمد بن صبیح + ؟		(اصلی) معمرین‌راشد + ؟
۱۳۴۶	نسخه ۴ آستان قدس	۸۱۳۰	صبیح + دینوری + م طوسی		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۵۳	نسخه ۴ غویی	۲۹۹/۱	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۳۵۳	نسخه ۳ ابن‌المؤمنین	۱۰۴/۲/۳	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۳۵۴	نسخه ۳ کاشف الغطاء	۱۶۹۵	محمد بن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۵۶	نسخه ۴ آستان قدس	۲۰۳۵	محمد بن صبیح + ؟		(اصلی) معمرین‌راشد + ؟
۱۳۵۸	نسخه العباسیة	۳۶۰/۱	محمد بن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)
۱۳۵۹	نسخه بحر العلوم	۸۸/۱	شیخ طوسی		عمر بن اذینه
۱۳۶۰	نسخه ۲ بروجردی	۲۲۴/۷	محمد بن صبیح + دینوری (داخلی)		(اصلی) معمرین‌راشد + عمر بن اذینه (اضافی)

۲. قدیمی‌ترین سند نسخه‌های خطی سلیم

قدیمی‌ترین نسخه «فرضی» منسوب به سلیم بن قیس با تاریخ ۶۰۹ قمری ادعا شده است؛^۱ که جدای آن که نسخه‌ای از آن موجود نیست، این مدل نسخه‌ها، تماماً بی‌سند و از ابتدای نسخه، ناقص هستند؛ و تنها می‌دانیم که در یکی از نسخه‌های این مدل (گروه ج) کاتب نسخه مادر آن، شخصی با نام ابومحمد الرمانی است. البته، فعلاً شخص ابومحمد رمانی به عنوان کاتب و نویسنده اولیه یا حتی به عنوان یکی از اعلام، در کل منابع موجود و در دسترس، شناخته نشد؛ تا تاریخ زندگی وی به دست آید و مشخص شود که او در چه قرنی نسخه کتاب سلیم را کتابت نموده است؛ که قدیمی‌بودن نسخه وی و تاریخ ۶۰۹ قمری، اثبات گردد.

اگر از این نسخه‌های زیاد (حدود ۱۵ نسخه از ۴۹ نسخه) که البته قدیمی‌ترین نسخه خطی موجود آنها به تاریخ ۱۰۳۶ قمری است، صرف‌نظر کنیم؛ قدیمی‌ترین نسخه موجود از کتاب‌های منسوب به سلیم، که اسناد و راویان در آن درج شده، نسخه کتابخانه مرعشی (شماره ۱/۱۳۲۵۲) به تاریخ ۹۱۸ قمری و با سند حسن دینوری است. این نسخه خطی (۹۱۸ق)، سند دیگری نیز دارد که نونویس است؛ و بعداً بر دو جای نسخه کتاب افزوده شده‌اند.^۲

سندی در سه صفحه نونویس به اول نسخه اضافه شده؛ و نیز همان سند به صورت خلاصه (فقط متن اول سند بدون داستان آغازین) در حاشیه نسخه، به صورت نونویس نوشته شده است. (که در تصویر صفحه قبل ملاحظه می‌کنید.)

این سند جدید، به نقل از میرزا محمد بر نسخه افزوده شده است؛ و عبارت است از:

«قال الميرزا محمد رحمة الله عليه و في اوله اى في اول كتاب سليم على ما في نسختي هكذا احدثني ابوطالب محمد بن صبيح بن رجا بدمشق سننه اربع و ثلثين و ثلثمائة قال أخبرني أبو عمرو عصمة بن أبي عصمة البخاري قال حدثنا أبو بكر أحمد بن المنذر بن أحمد الصنعاني بصنعاء شيخ صالح مأمون جاز إسحاق بن إبراهيم الدبري قال حدثنا أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعاني الحميري قال حدثنا أبو عمرو معمر بن راشد البصري قال دعاني إبان ابن أبي عياش ...»

۱. برای اطلاع بیشتر و دقیق‌تر، نگاه کنید: استادی، کاظم، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ش؛ نیز: استادی، کاظم، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ش؛ عنوان قدیمی‌ترین نسخه خطی سلیم.

۲. برای اطلاع دقیق از جزئیات نسخه و توضیحات تخصصی نسخه‌شناسی، نگاه کنید: استادی، کاظم، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحديث، ۱۳۹۹ش.

[و در انتهای داستان سند آمده است: و شیعتہ الی ان قال قال عمر بن اذینة ثم دفع الی ابان کتاب سلیم بن قیس الہلالی فلم یلبث ابان بعد ذالک الا شهرین حتی مات فہذہ نسخۃ کتاب سلیم بن قیس الہلالی العامری دفعہ الی ابان بن ابی عیاش و قراء علی و ذکر ابان انه قراء علی علی بن الحسین علیہا السلم فقال سلیم ہذا احدینا نعرفہ الی آخرہ.]

سند، تناقض دارد؛ ابتدای سند راوی اصلی داستان که ابان کتاب سلیم را به وی داده، معمر بن راشد بصری (متوفی ۱۵۳) است و در انتهای داستان، راوی اصلی داستان که ابان کتاب سلیم را به وی داده، عمر بن اذینہ (زنده ۱۳۸) است.

۳. بیشترین نوع اسناد نسخه‌های خطی سلیم

با بررسی نسخه‌های خطی موجود و در دسترس کتاب سلیم و ملاحظه اسناد نسخه‌هایی که اسناد دارند، به جدولی دست پیدا می‌کنیم که در ادامه می‌آید.

از نسخه‌های خطی، یک نسخه فقط با اسناد دینوری است (البته این نسخه، سند محمد بن صبیح نیز دارد؛ که به صورت نونویس بعداً در ابتدای این نسخه اضافه شده و دارای اصالت نسخه قدیمی نیست). همچنین، ۸ نسخه نیز دارای اسناد منسوب به شیخ طوسی هستند (چه اسناد با واسطه یا بدون واسطه تا شیخ طوسی).

۲۳ نسخه خطی، دارای اسناد محمد بن صبیح هستند؛ که از این تعداد پنج نسخه فقط اسناد محمد بن صبیح را دارند و حدود ۱۸ نسخه، هم اسناد محمد بن صبیح را در ابتدای نسخه دارند و هم در ابتدای برخی از احادیث خود، دارای سند حسن دینوری هستند.^۱

۴. جدیدترین اسناد نسخه‌های خطی سلیم

اسناد حسن دینوری و اسناد محمد بن صبیح، مشکلات فراوانی دارند؛ ظاهراً این مشکلات در دوره علامه مجلسی مورد توجه علماء اخباری شیعه قرار گرفت؛ به همین منظور در صدد تدوین نسخه‌ای جدید از کتاب سلیم برآمدند؛ که این نسخه جدید، هم از نظر ساختار و ترتیب احادیث و هم از نظر اسناد ابتدایی نسخه کتاب، با نسخه‌های پیش از خود متفاوت است؛ همچنین اسناد داخلی احادیث نیز، که در نسخه‌های سنددار پیشین وجود داشت، حذف گشته‌اند.

۱. برای اطلاع دقیق از جزئیات نسخه و توضیحات تخصصی نسخه‌شناسی، نگاه کنید: استادی، کاظم، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، قم: کتابخانه دارالحدیث، ۱۳۹۹ ش.

اولین نسخه خطی که دارای این نوع سند است، نسخه خطی کتابخانه مرعشی (با شماره ۱۵۶۱۲) به تاریخ ۱۰۸۱ قمری است؛ که دو سند زیر و جدید در ابتدای نسخه به صورت نونویس و غیر اصیل از متن اصلی، اضافه شده است.

یکی سند طریق طوسی در کتاب الفهرست؛ و دیگری سندی که در جای دیگری نیافتیم؛ و هر دو به این نسخه افزوده شده است (و از این پس به نسخه‌های بعدی نیز سرایت کرده است):

۱. حدثنا ابن جید عن محمد بن الحسن بن احمد بن الولید و محمد بن ابی القسم الملقب بماجیلویه عن محمد بن علی الصیرفی عن حماد بن عیسی عن ابان بن ابی العباس^۱ [عیاش]^۲ عن سلیم بن قیس الهمالی قال

۲. قال الشيخ ابو جعفر و أخبرنا ابو عبد الله الحسين بن عبيد الله الغضائري قال أخبرنا ابو محمد هرون بن موسى بن احمد التلعكبري رحمه الله قال أخبرنا علي بن همام بن سهيل قال أخبرنا عبد الله بن جعفر الحميري عن يعقوب بن يزيد و محمد بن الحسين بن ابی الخطاب و احمد بن محمد بن عیسی عن محمد بن ابی عمیر عن عمر بن اذینه عن ابان بن ابی عیاش عن سلیم بن قیس الهمالی قال عمر بن اذینه ...

این دو سند، تا پیش از این نسخه، در هیچکدام از نسخ قبلی کتاب‌های منسوب به سلیم نیامده است (و اگر آمده باشد، اصیل نیست یعنی به صورت نونویس در نسخه افزوده شده‌اند).

در نسخه‌های بعد از این تاریخ که از گروه الف نسخه‌های ۴۸ حدیثی (مدل ۷) هستند، جدای از این دو سند، اسناد راویان تا شیخ طوسی نیز افزوده شده‌اند؛ که اولین نسخه خطی آن، نسخه شیخ حر عاملی است در کتابخانه حکیم (با شماره ۳۱۶/۶) به تاریخ ۱۰۸۷ قمری؛ و عبارت است از (و چون خطاط فارسی زبان بوده است، مغلوط نوشته شده است): أخبرني الرئيس العفيف أبوالتقى هبة الله بن نماین علی بن حمدون رضی الله عنه قراه ... عن الشيخ السعيد ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی رضی الله عنه قال ... (در ادامه دو سند قبل آمده، که برای دوری از تکرار، ذکر نمی‌کنیم).

نکته اول: به نظر می‌سد که این سند اتصال تا شیخ طوسی، در واقع سندی از کتاب المزار ابن مشهدی یا «محمد بن جعفر المشهدی» می‌باشد؛ که برای نسخه خطی کتاب سلیم استفاده شده است. در کتاب المزار کبیر، ابن مشهدی (م ۶۱۰ ق) در دو جا آمده است:

۱. نقطه‌ها نونویس است.

۲. در اسناد نسخه‌های دیگر، ابان بن ابی عیاش است.

الف. أَخْبَرَنِي الشَّيْخَانِ الْأَجَلَانِ الْعَالِمَانِ الْفَقِيهَانِ أَبُو مُحَمَّدٍ عَرَبِيٌّ بِنِ مُسَافِرٍ الْعِبَادِي...
(المشهدی، ۱۴۱۹: ۵۲۳)

ب. حَدَّثَنَا الشَّيْخُ الْأَجَلُ الْفَقِيهُ الْعَالِمُ أَبُو مُحَمَّدٍ عَرَبِيٌّ بِنِ مُسَافِرٍ الْعِبَادِي رَضِيَ اللَّهُ... (همان، ۵۶۶).
نکته دوم: جدای از اینکه آن دو طریق سند منسوب به شیخ طوسی، مشکلاتی در راویان و طبقات خود دارد، حائز اهمیت است که اساساً اسناد کتاب کنونی سلیم به شیخ طوسی، ساختگی است؛ یعنی شیخ طوسی کتاب‌های سلیم که اکنون موجود هستند را ندیده است.^۱
در هر صورت، جدیدترین سند ایجاد شده برای کتاب‌های منسوب به سلیم، اسناد منسوب به شیخ طوسی با واسطه راویان کتاب المشهدی به طوسی است؛ که از نسخه خطی شیخ حر عاملی آغاز شده و در برخی نسخه‌های بعدی استنساخ شده از آن، ادامه یافته است؛ و نسخه چاپی کتاب سلیم نیز از این اسناد استفاده نموده‌اند.

تاریخ	عنوان یا مالک	کد	محل نگهداری	حدیث	ناقل
۱۰۸۱	نسخه ۲ مرعشی	۱۵۶۱۲	کتابخانه آیت الله مرعشی - قم	۴۸	م طوسی
۱۰۸۷	نسخه ۱ حکیم (نسخه شیخ حر عاملی)	۳۱۶/۶	مکتبه آیت الله الحکیم العامة - نجف	۴۸	م طوسی
۱۰۹۱	نسخه ۳ مرعشی (نسخه بحار الانوار)	۱۸۶۷	کتابخانه آیت الله مرعشی - قم	۴۶	م طوسی
۱۱۰۹	نسخه درویش کرمان	۲	کتابخانه درویش شیخیه کرمان	۴۸	م طوسی
۱۳۱۷	نسخه حسینی	۲۳/۱	کتابخانه حسینی مسجد سید - زنجان	۴۸	م طوسی
۱۳۲۰	نسخه ۲ حقوق تهران	۱۷۸/۲	کتابخانه دانشکده حقوق دانشگاه تهران	۱+۴۶	صباح ۴ دیبوری در حاشیه م طوسی
۱۳۴۶	نسخه ۴ آستان قدس (ازموی)	۸۱۳۰	کتابخانه آستان قدس رضوی - مشهد	۲+۴۸	صباح ۴ دیبوری در حاشیه م طوسی
۱۳۵۳	نسخه ۲ خوئی	۲۹۹/۱	مکتبه الامام الخوئی - نجف	۴۸	م طوسی
۱۳۵۳	نسخه ۳ امیرالمؤمنین (شیر محمدمدانی)	۱۰۴/۲۳	کتابخانه امیرالمؤمنین (ع) - نجف	۴۸	م طوسی
۱۳۵۹	نسخه بحر العلوم	۸۸/۱	مکتبه محمدصادق بحر العلوم - نجف	۴۸	م طوسی
۱۴۱۵	نسخه محمد باقر انصاری	ندارد	خطی نزد مؤلف است و چاپ شده است	۹۹	درهم

جدول شماره ۹

۱. برای اطلاع بیشتر، به مقاله زیر رجوع کنید: استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی»، علوم حدیث، دوره ۲۶، شماره ۱ - شماره پیاپی ۹۹، صفحه ۱۵۰-۱۷۷

برخی از این اسناد نسخه‌ها به صورت تک و در اصل متن کتاب آمده‌اند؛ برخی با سند دیگر (یعنی حسن دینوری و محمد صبیح) و برخی در حاشیه متن؛ یعنی سند اصلی محمد بن صبیح است و در حاشیه متن سند منسوب به طوسی درج شده که نونویس می‌باشد. و یا اینکه در استنساخ نسخه، هم سند منسوب به شیخ طوسی و هم سند اصلی کتاب درج شده است؛ همانند نسخه آستان قدس رضوی (نسخه ۴)، کد دستیابی به کتاب: ۸۱۳۰.

نتیجه‌گیری

با بررسی جدیدی که انجام شد؛ ۴۹ نسخه فیزیکی از انواع مدل‌های کتاب‌های منسوب به سلیم شناسایی شده و اطلاعات کتابشناختی از آنها در دسترس است؛ البته ۱۵ نسخه فیزیکی، شامل دو مدل از کتاب‌های منسوب به سلیم هستند؛ که اگر آنها را جداگانه محاسبه کنیم، ۶۴ «نسخه مدل» منسوب به سلیم است.

وضعیت اسناد این نسخه‌ها، برخی تک سند و برخی دو سند و یا بیشتر، که درهم در آنها درج شده‌اند؛ که انواع اسناد این نسخه‌ها از این قرار هستند:

۱. نسخه‌های بی‌سند.
 ۲. نسخه‌های با سند حسن دینوری (سند ابتدایی نسخه + سند ابتدای احادیث).
 ۳. نسخه‌های با سند محمد بن صبیح (سند ابتدایی نسخه + سند ابتدای احادیث).
 ۴. نسخه‌های با سند محمد بن صبیح و نیز سند ابتدایی حسن دینوری.
 ۵. نسخه‌های با سند محمد بن صبیح و نیز سند حسن دینوری، ابتدایی و داخلی.
 ۶. نسخه‌های با سند محمد بن صبیح، بعلاوه سند منسوب به شیخ طوسی.
 ۷. نسخه‌های با سند محمد بن صبیح بعلاوه سند منسوب به شیخ طوسی و نیز اسناد داخلی ابتدای برخی احادیث از حسن دینوری.
 ۸. نسخه‌های با سند منسوب به شیخ طوسی؛ بدون اسناد دیگر.
 ۹. نسخه با سند صبیح و نیز سند دینوری، بعلاوه سند منسوب به شیخ طوسی.
- اگر از برخی افتادگی‌های طرق اسناد نسخه‌های خطی صرف‌نظر نماییم؛ خلاصه کل اسناد نسخ خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، به این صورت هستند:

خلاصه کل اسناد نسخ خطی سلیم با حذف افتادگی‌ها						
۱	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)	-	عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی (م ۲۱۱)	ابراهیم بن عمر الیمانی (مجهول؟)	معمر بن راشد (م ۱۵۳)	ابان عن سلیم
۲	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)	ابراهیم بن عمر الیمانی (مجهول؟)	عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی (م ۲۱۱)	ایه (همام بن نافع)	معمر بن راشد (م ۱۵۳)	ابان عن سلیم
۳	حسن بن ابی یعقوب الدینوری (مجهول؟)	عبدالله بن عمر الیمانی (مجهول؟)	عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی (م ۲۱۱)	ایه (همام بن نافع)	معمر بن راشد (م ۱۵۳)	ابان عن سلیم
۴	محمد بن صبیح و عصفه بن ابی عصفه	احمد بن المنذر بن احمد الصنعانی (مجهول؟)	عبدالرزاق بن همام بن نافع الصنعانی (م ۲۱۱)	ایه (همام بن نافع)	معمر بن راشد (م ۱۵۳)	ابان عن سلیم
۵	ابن ابی جید (۴۰۸ ز)	محمد بن الحسن بن احمد بن الولید (م ۳۴۳) و محمد بن ابی القاسم ماجلویه	محمد بن علی الصیرفی (؟)	حماد بن عیسی (م ۲۰۹)	عمر بن اذینه (۱۳۸)	ابان عن سلیم
۶	علی؟ بن همام بن سهل (م ۳۳۶)	عبدالله بن جعفر الحمیری (۲۷۰ ز)	یعقوب بن یزید (م ۲۷۹) و محمد بن الحسن بن ابی الخطاب و احمد بن محمد بن عیسی	محمد بن ابی عمیر (۲۱۷ م)	عمر بن اذینه (۱۳۸)	ابان عن سلیم

جدول شماره ۱۰

به این ترتیب، همه نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، به نقل از «معمر بن راشد» هستند، جز چند نسخه محدود و متأخر که با سند نونویس منسوب به شیخ طوسی می‌باشند و به نقل از «عمر بن اذینه» از ابان و سلیم بن قیس می‌باشند.

همچنین، دانستی است که قدیمی‌ترین نسخه ادعا شده و «فرضی» تاریخدار منسوب به سلیم با تاریخ ۶۰۹ قمری می‌باشد؛ که جدای از آن که نسخه‌ای از آن موجود نیست، این مدل نسخه‌ها (از گروه ج)، تماماً بی‌سند هستند؛ و تنها می‌دانیم که کاتب آن ابو محمد الرمانی بوده است. البته، فعلاً شخص وی به عنوان کاتب و نویسنده اولیه یا حتی به عنوان یکی از اعلام، در کل منابع موجود و در دسترس، شناخته نشد؛ تا تاریخ زندگی وی به دست آید و مشخص شود که او در چه قرنی نسخه سلیم را کتابت نموده است؛ که به این وسیله قدیمی بودن نسخه وی و تاریخ ۶۰۹ قمری، اثبات گردد. بنابراین، قدیمی‌ترین نسخه موجود از کتاب‌های منسوب به سلیم، نسخه کتابخانه مرعشی (۱۳۲۵۲/۱) به تاریخ ۹۱۸ ق و با سند غیر نونویس از حسن دینوری است.

همچنین، از نسخه‌های خطی، ۲۳ نسخه خطی، دارای اسناد محمد بن صبیح هستند؛ که بیشترین نسخه در بین اسناد نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم را شامل می‌شوند. نیز، جدیدترین سند ایجاد شده برای کتاب‌های منسوب به سلیم، اسناد منسوب به شیخ طوسی (بدون راویان متصل تا شیخ طوسی و با واسطه راویان تا شیخ) می‌باشد؛ که از نسخه خطی شیخ حر عاملی آغاز و در برخی نسخه‌های بعدی ادامه یافته است؛ و نسخه‌های چاپی کتاب سلیم نیز، از این اسناد استفاده نموده‌اند؛ مگر نسخه چاپی محمدباقر انصاری، که جدای از آن، اسناد دیگر را نیز در مقدمه خود درج نموده است.

فهرست منابع

- انصاری زنجانی، محمد باقر، کتاب سلیم بن قیس الهمالی (سه جلدی)، نشر دلیل ما، ۱۴۱۵ق. و نیز: انصاری، محمد باقر، کتاب سلیم بن قیس (سه جلدی)، الهمادی، ۱۴۱۵ق.
- انصاری زنجانی، محمد باقر، کتاب سلیم بن قیس الهمالی أقدم نص تاریخی عقائدی فی الإسلام، تراثنا، عشر، رجب - ذوالحجّة ۱۴۲۲ - العدد ۳ و ۴.
- حسینی اشکوری، احمد، دلیل المخطوطات، المطبعة العلمیه، قم، ۱۳۹۷ق.
- حسینی اشکوری، احمد، معرفی میراث مخطوط، مجمع ذخائر اسلامی، ۱۴۲۳ق.
- حلی، حسن بن یوسف، خلاصة الاقوال، قم: مؤسسة نشر الفقاهة، ۱۴۱۷ق.
- درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۹۰-۱۳۹۴ش.
- روضاتی، سید محمدعلی، سی و یک نکته در باب سلیم بن قیس هلالی و کتاب او، (ترجمه عبدالحسین طالع)، سفینه، سال دوازدهم، زمستان ۱۳۹۳ش.
- زوین، محمد و دیگران، معجم المخطوطات النجفیة، وزارت امور خارجه، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، چاپ اول، تهران، ۱۳۹۰ش.
- شوشتری، محمدتقی، قاموس الرجال، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۲۴ق.
- شوشتری، محمدتقی، الاخبار الدخيلة، تهران: مكتبة الصدوق، بی تا.
- الطهرانی، آقا بزرگ، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، چاپ اسماعیلیان، بی تا.
- عظیمی، حبیب الله، نسخه خطی، دایرة المعارف کتابداری و اطلاع رسانی، سایت برخط.
- قلیچ، رسول، بررسی دیدگاه عالمان شیعه درباره کتاب سلیم بن قیس با تأکید بر نقد دیدگاههای معاصر، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ادیان و مذاهب، دانشکده شیعه شناسی، تابستان ۱۳۹۰ش.
- مازندرانی، محمد صالح بن احمد (۱۳۴۲ش)، شرح الکافی، (تعليقه علامه شعرانی)، تهران: المكتبة الإسلامية، ج ۱۱ ص ۸۷.
- المشهدی، محمد بن جعفر، المزار الكبير، (چاپ جواد القيومي الاصفهانی)، الناشر: نشر القيوم، ۱۴۱۹ هـ.ق.

_____، سایت کتاب بدیا؛ نسخه خطی کتاب سلیم در کتابخانه درویش.
 _____، دانشنامه بزرگ اسلامی، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، مقاله «اسناد»، ج ۸،
 ص ۳۴۹۸.

Tweedale, Dellene M. "Manuscript Catalogs and Cataloging". Encyclopedia of Library
 and Information Science. Vol.17. PP.118-130

- فهرست نسخ خطی اهدائی رهبری.
- فهرست نسخ خطی سه کتابخانه اصفهان.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه العتبة العباسية.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه الهیات مشهد.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه امام عصر شیراز.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه آستان قدس.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت الله بروجردی.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت الله مرعشی.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه بحر العلوم.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه حسینیّه شوشتری‌های نجف.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه حقوق دانشگاه تهران.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه دانشگاه تهران.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه قدیم کتابخانه آستان قدس رضوی.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه کاشف الغطاء العامة.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه مدرسه آیه الله خوئی.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکز احیاء.
- فهرست نسخ خطی کتابخانه مسجد سید زنجان.

فهرست نسخ خطی کتابخانه ملک.

فهرست نسخ خطی کتابخانه مؤسسه آیة الله بروجردی.

فهرست نسخ خطی مکتبه الامام الخوئی.

فهرستواره نسخه‌های خطی کتابخانه امیرالمومنین علیه السلام، نجف اشرف.

فهرستگان نسخه‌های خطی ایران.

استادی، کاظم، «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی»، علوم حدیث، دوره ۲۶، شماره

۱ - شماره پیاپی ۹۹، ۱۴۰۰ ش.

استادی، کاظم، اسرار آل محمد علیهم السلام و سلیم بن قیس، بوستان کتاب، قم، ۱۳۹۹ ش.

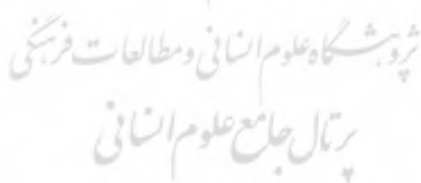
استادی، کاظم، درباره نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، (مخطوط) قم: کتابخانه دارالحدیث،

۱۳۹۹ ش.

استادی، کاظم، نسبت منابع نخستین و سلیم، (مخطوط) قم: کتابخانه دارالحدیث، ۱۳۹۹ ش.

استادی، کاظم، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، (مخطوط) قم: کتابخانه دارالحدیث،

۱۳۹۹ ش.

Bibliography

In addition to the direct examination of numerous manuscript copies or their photographic reproductions—whose full list is provided in the body of the dissertation—the following sources were also utilized or cited:

Primary and Secondary Scholarly Source

Anṣārī Zanjānī, Muḥammad Bāqir. *Kitāb Sulaym b. Qays al-Hilālī* (3 vols.). Nashr Dalīl Mā, 1415 AH; also: Anṣārī, Muḥammad Bāqir. *Kitāb Sulaym b. Qays* (3 vols.). al-Hādī, 1415 AH.

Anṣārī Zanjānī, Muḥammad Bāqir. “*Kitāb Sulaym b. Qays al-Hilālī: The Earliest Historical-Theological Text in Islam.*” *Turāthunā*, Issue 10, Rajab–Dhū al-Ḥijja 1422 AH, nos. 3–4.

Ḥusaynī Ashkūrī, Aḥmad. *Dalīl al-Makhṭūṭāt*. al-Maṭba‘a al-‘Ilmiyya, Qom, 1397 AH.

Ḥusaynī Ashkūrī, Aḥmad. *Introducing the Manuscript Heritage*. Majma‘ al-Dhakhā’ir al-Islāmiyya, 1423 AH.

al-Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf. *Khulāṣat al-Aqwāl*. Qom: Mu’assasat Nashr al-Fiqāha, 1417 AH.

Dirāyatī, Muṣṭafā. *Fihristgān-i Nusakh-i Khaṭṭī-yi Īrān (FANKHA)*. National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran, Tehran, 1390–1394 SH.

Rūḍātī, Sayyid Muḥammad ‘Alī. “Thirty-One Notes on Sulaym b. Qays al-Hilālī and His Book.” (Trans. ‘Abd al-Ḥusayn Ṭālī ‘ī). *Safīna*, Year 12, Winter 1393 SH.

Zūwīn, Muḥammad et al. *Mu‘jam al-Makhṭūṭāt al-Najafīyya*. Ministry of Foreign Affairs, Center for Documents and Diplomatic History, 1st ed., Tehran, 1390 SH.

Shūshtarī, Muḥammad Taqī. *Qāmūs al-Rijāl*. Qom: Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī, 1424 AH.

- Shūshtarī, Muḥammad Taqī. *al-Akḥbār al-Dakhīla*. Tehran: Maktabat al-Ṣadūq, n.d.
- al-Ṭīhrānī, Āghā Buzurg. *al-Dharīʿa ilā Taṣānīf al-Shīʿa*. Ismāʿīliyyān Press, n.d.
- ʿAẓīmī, Ḥabīb Allāh. "Manuscript." *Encyclopedia of Library and Information Science*, online edition.
- Qalīch, Rasūl. "A Study of Shiʿi Scholars' Views on the Book of Sulaym b. Qays, with Emphasis on Contemporary Critiques." M.A. Thesis, University of Religions and Denominations, Faculty of Shiʿi Studies, Summer 1390 SH.
- Māzandarānī, Muḥammad Ṣāliḥ b. Aḥmad (1342 SH). *Sharḥ al-Kāfi* (with the marginal notes of ʿAllāma Shaʿrānī). Tehran: al-Maktaba al-Islāmiyya, vol. 11, p. 87.
- al-Mashhadī, Muḥammad b. Jaʿfar. *al-Mazār al-Kabīr* (ed. Jawād al-Qayyūmī al-İṣfahānī). Nashr al-Qayyūm, 1419 AH.
- . Ketāb Bedia website; manuscript copy of *Kitāb Sulaym* in the Darāvīsh Library.
- . *Dāʿirat al-Maʿārif al-Bozorg-e Islāmī* (Great Islamic Encyclopedia), entry "Isnād," vol. 8, p. 3498.
- Tweedale, Dellene M. "Manuscript Catalogs and Cataloging." *Encyclopedia of Library and Information Science*, vol. 17, pp. 118–130.

B. Manuscript Catalogues Consulted

- Catalogue of Manuscripts Donated by the Leader.
- Catalogue of Manuscripts of Three Libraries of Isfahan.
- Catalogue of Manuscripts, Library of al-ʿAtaba al-ʿAbbāsiyya.
- Catalogue of Manuscripts, Theology Library of Mashhad.
- Catalogue of Manuscripts, Imam ʿAṣr Library, Shiraz.
- Catalogue of Manuscripts, Library of Āstān Quds Razavī.
- Catalogue of Manuscripts, Āstān Quds Library.

- Catalogue of Manuscripts, Āyatullāh Burūjirdī Library.
 Catalogue of Manuscripts, Āyatullāh Gulpāygānī Library.
 Catalogue of Manuscripts, Āyatullāh Mar‘ashī Library.
 Catalogue of Manuscripts, Baḥr al-‘Ulūm Library.
 Catalogue of Manuscripts, Ḥusayniyya of the Shūshtarīs, Najaf.
 Catalogue of Manuscripts, Faculty of Law, University of Tehran.
 Catalogue of Manuscripts, University of Tehran Library.
 Catalogue of Manuscripts, Old Library of Āstān Quds Razavī.
 Catalogue of Manuscripts, Kāshif al-Ghiṭā’ Public Library.
 Catalogue of Manuscripts, Islamic Consultative Assembly Library.
 Catalogue of Manuscripts, Āyatullāh Khoei Seminary Library.
 Catalogue of Manuscripts, Markaz Ihya’.
 Catalogue of Manuscripts, Maṣjid Sayyid Library, Zanjan.
 Catalogue of Manuscripts, Malik Library.
 Catalogue of Manuscripts, Āyatullāh Burūjirdī Institute Library.
 Catalogue of Manuscripts, Maktabat al-Imām al-Khoei.
 Comprehensive Catalogue of Manuscripts, Amīr al-Mu‘minīn Library, Najaf al-Ashraf.
Fihristgān-i Nusakh-i Khaṭṭī-yi Īrān (Union Catalogue of Iranian Manuscripts).

C. Additional Sources Consulted

- Ostādī, Kāzīm. “Examining the Attribution of the Chain of Transmission of the Book of Sulaym to Shaykh al-Ṭūsī.” *‘Ulūm al-Ḥadīth*, vol. 26, no. 1 (no. 99), 1400 SH.
- Ostādī, Kāzīm. *Asrār Āl Muḥammad (PBUH) and Sulaym b. Qays*. Bustān-e Ketāb, Qom, 1399 SH.
- Ostādī, Kāzīm. *On the Manuscripts Attributed to Sulaym* (manuscript). Qom: Dār al-Ḥadīth Library, 1399 SH.

- Ostādī, Kāzīm. *The Relationship Between Early Sources and Sulaym* (manuscript). Qom: Dār al-Ḥadīth Library, 1399 SH.
- Ostādī, Kāzīm. *Manuscripts of Books Attributed to Sulaym* (manuscript). Qom: Dār al-Ḥadīth Library, 1399 SH.

